عالمجان ابراهیم .

تاتار نحوی

باسدروب تاراتوچیسی :

قوریـیادا کیجو مسلمان دینی و ملی اداره‌سی .

باسلغان اورنی :

طوکیودا مطبعۂ اسلامیه .

١٩٣٥ نچی یل .

عالمجانٔ ابراهیم .

تــاتــار نحوی

باسدروب تــاراتوچیسی :
قوریـیـادا کیجو مسلمان دینی و ملی اداره‌سی .

باسلغان اورنی :
طوکیودا مطبعهٔ اسلامیه .

۱۹۳۵ نچی یل .

بر ایکی سوز .

بالالاریمز چیت ایلده تورغان وقتدا ئوز تللەرن بیك تیز اونوتالار . و اوز تللەری برلەن سویلەگەنده یاڭلش سویلیلەر . چیت ایلده طوغان بالالاریمز چیت ملت بالالاری ایله قاتناشوب اویناولاری سببلی هەم بالا قاراوچی قزلارنڭ کوبرەك چیت ملتدەن بولولاری سببلی ، سوزنڭ اصلن چیت تلدەن آلوب شونی ئوز تلمزگه ترجمه ایتوب سویلیلەر . بو اش بالالاریمزنڭ کیلەچەکده ملی بارلغینه ضرر کیلتردەچەك و آلارنڭ بالالاری تاتارلاری کبك ئوز تللەرن یوغالتولارینه یول آچاچاقدور .

شول سببلی هەر نه قدر بزنڭ تاتار تلی باشقه تللەرگه قاراغاندا کوب کیمچیلکلی بولساده آنڭ توزولگەن قدر صرف و نحون بالالاریمزغه ئوگرەتوب بالالاریمزنڭ ئوز تللارنده درست سویلەشوگه ئوگرەنولەرینه اجتهاد ایتمەك لازمدور .

اوشبو مقصد ایله کیجو محلەسینڭ مصارفی ایله بو تاتارچا صرف کتابی ابتدائی مکتب اسلامیەلاردا اوقوتو اوچون باسیلادور .

طبیعی ملتمزنڭ یوغالمیچه یەشەوی اوچون ئوز قارداشلاریمز و دینداشلاریمز ایله برلەشوگه احتیاجمز بیك زور . و بر برلەشو اوچون عمومی بر ادبیات و عمومی بر تل طورغزوده لازم . چونکه تلده برلك آڭلاشونڭ باشی بولاچاغی بیلگیلی . لکن عمومی بر تورك تلی میدانغه کیلترو تورك و تاتارنڭ حاضرگیچه ایلده و فکرده تارقاولق وضعیفلك زمانندا تیزلکده ممکن توگلدور .

شول سببلی بالالارنی ئلك اوز تلنده (تـاتـار اـهجه‌سنده) درست سویله‌و گه ئوگره‌توب صو گره باشقه تورك اهجه‌له‌ری (جغتای و عثمانلی ادبیاتی) برله‌ن‌ده تـانشدرورغه تیوشلیدور .

و آندان صو گره بالاغه عربچه ئوگره‌نونی‌ده یوکله‌تمه‌ك لازم‌دور .
تورك تـاتـار قبیله‌له‌رن تورك برلگی و اسلام برلگی یولی ایله تربیه‌قیلوب آلارنی یه‌شه‌تو اوچون موندان باشقه چاره یوقدور .

امام و مدرس محمد عبدالحی قربانعلی :

طوکیو. ١٣٥٤ هجری یل . محرم ١٦ .

قبول اسلام کوننده .

١٩٣٥ میلادی یل . ٢٠ نچی آپریل .

بر نیچه سوز .

« تاتار نحوی » ئوز باشلی بر اثر توگل، اول « تاتار صرفی » نڭ دوامیغنه، ایکنچی تورلی ئەیتکەندە، بو ایکی کیسه کدەن عبارت بولغان، بر اثرنڭ صوڭغی بولمیگنه. شوڭا کوره « مونڭ ترتیب قیلنووندەغی نەرسەلەر یولباشچی ایتلدی » دیب سویلەب توراسی یوق .

« تاتار صرفی » نیندی نیگزلەر ئوستینه صالنغان و آنی ترتیبدە نی نەرسه کوزەتلگەن بولسە، موندە‌ده شولار رعایه قیلندی، شولار کوزەتلدی. شوننقدان صرف مقدمەسندە کورگەزلگەن اساسلارنی موندا ایکنچی تابقر ذکر قیلوب سوز اوزایترغه لزوم تابمیم .

تیك شونیغنه آرتدراسی بار: صرفنی تیێشلی بولی بلەن کوروب چقغان شاکردلەر سوزلەرنی آیروورغە، قاعدەلەرنی تطبیق قیلورغە، تعریفلەرنی ئوزلەشدرورگه بایتاق ئویرەنگەنلەردر، دیب اویلانا. شوڭا کوره موندە، بولدرا آلغان چاقلی، قصقەراق، جیناغراق ئوتەرگه طرشلدی‌هەم‌شاکردنڭ ئوزینەدە بر آزاش بیره بارلدی .

ع . ا .

باشلانغچ .

بر قوم ئوزینڭ کوڭلنده بولغان اویلارن ئەیتوده نی چاقلی سوز قوللەنسە، شولارنڭ بارلغن بر گە وبر یولی اول قومنڭ «تلی» دیب آتیلار. تلده بولغان سوزلەر بر نیچه یاقدان قارالا .

بو اورنده بزنڭ ئوچون بولغانی اشبو ئیکی جهتدر :

١) هەر بر سوزنی ئوز آلدینه طوتوب، آنی آیرم و یالغز کویوندە تیکشرمك. بر سوزنڭ تورلەردەن قایوسینه کرگەن، نیچك ئوز گەروون، نیندی معنی آڭلاتوون و نی رەوشلی یورتلوون تیکشرو کبی. بو جهتدەن تیکشرو صرف ئشی. شوڭا کورەدە صرفنی: «سوزلەرنڭ آیرم و ئوز آلدینه طورغاندەغی حاللەرن تیکشروچی بر فن» دیب تعریف قیلالار .

٢) بر سوزنڭ ئیکنچیلەر ئیله بەیلەنشن، کوزەتلگەن براوینن آڭلاتو ئوچون باشقه سوزلەر گه قوشلو یوللارن و شول چاقدەغی حاللەرن قارامق. بوسی نحو ئوستنده. شونڭ ئوچوندە نحونی «بیلگلی براوینی آڭلاتو ئوچون سوزلەرنڭ بر گە بەیلەنشندەن و شول چاقداغی حاللەرندەن بحث ئیتوچی بر فن» دیب تعریف قیلالار .

بز صرفنی کوردك. آنڭ سوزلەرنی نیچك تیکشروون بلوب عملدە شلەب چقدق .

نحودە ئیسە باشلیچه قارالا تورغان نەرسەلەر اشبولار: ١) جمله ٢) جملەنڭ باش و ئییەرچن کیسەکلەری ٣) جملەنڭ تورلەری ٤) قوشما جمله ٥) طنش ٦) تزم .

تاتار نحوی.

برنچی فصل.

I – جمله.

قویاش – بر سوز، «بولوط» بلەن «چقدی» دەخی برەر سوز. سوز بولغاچ، البتە بولارنڭ هەر برینڭ اوزینە قاراغان برەر معنیسی دە بار. لكن بولار آیرم حاللەرندە طوورغاندە اورتاق برمعنانی (بر اوی وبر فكرنی) آڭلاتمیلار، تیك آیرم معنیلەرگنە بیرەلەر. اگردە بو اوچ سوزنی، تلمزدە سویلەشە طوورغان رەوشچە برگە قوشوب، «قویاش بولوطدان چقدی» دیسەك، یاقتیلق بیرە طوورغان كوك شارینڭ بر حالدەن اوزگەرگەنینی، یعنی شول سوزلەرنڭ اورتا معنیسن آڭلیمز (بر فكر بر اوی Мысль آلامز) شول رەوشچە:

۱ § «ایشتوچیگە بر اوی بیروولك بولوب، برگە قوشلغان سوزلەر» جملە دیب آتالا، «قویاش بولوطدان چقدی» یوغاریدە كورسەتلگەن اوینی بیرە، شونڭ اوچون اول جملە بولا.

II – جملەنڭ كیسەكلەری.

۲ § هەر جملە بر یەیسە برنیچە سوزدەن یاسالا. جملە آلاردان یاسالغان سوزلەرنڭ هەر بری جملەنڭ «كیسەگی» دیب آتالالار.

قویاش بولوطدان چقدی – بر جملە. «قویاش»، «بولوط» هەم «چقدی» آنڭ كیسەكلەری بولالار.

جمله‌نـڭ کیسه کـله‌ری نوزله‌رینڭ حال و معنی‌له‌رینه قاراب، بر نیچه تورلیگه برلنه و بولارنـڭ هـو بری اوزینه باشقه بر اسم ایـله آتـالوب یوری .

III – باش کیسه‌کله‌ر .

١ – ایه .

« قویاش چقدی » دیـگه‌ن جمله‌نڭ ایکی کیسه‌گنده‌ن ایکی تـورلی معنی آڭلاننا . « چقدی » سوزی بر نه‌رسه‌نڭ چقوون، « قویاش » آنڭ حقنده چقدی دیب ئه‌یتلگه‌ن ذاتنی بلدره . شول مثالده‌گی کبی :

§ ٣ جمله‌نـڭ آنـڭ حقنده سوز ئـه‌یـتلگه‌ن کیسه‌گی « ایه » دیب آتـالا . (١)

یـوغارغی جمله‌ده « چقدی » دیـگه‌ن سوز « قویاش » حقنده ئـه‌یـتلگه‌ن . شو ڭار کوره قویاش ایه بولا .

---

(١) بو تعریفنڭ ظاهرینه « سوز جمله‌نڭ کیسه‌گی حقنده ئـه‌یتلمی ، بلـکه اول کیسه‌ کدن آڭلاشلغان نه‌رسه حقنده ئه‌یتله . بس، بولای تعریـف معنی و ماده‌گه قایتا طورغان بر نه‌رسه‌نی سوز گه، اسمگه اسنـاد بولا » مضمونـنده اعتراض بولورغه ممکن . لـکن موندی اورنلارده مرادنڭ ظاهرلغی اوچون ، منذ کورچه تعریفـده مقبول طوتلمقده‌در . بونحونڭ باشقه یرله‌رنده شولای.

«ایه» – подлежащ. دیمه‌کدر . بو ڭا عربنڭ فاعلی، قائممقام فاعلی هم مبتدأسی کره .

٤ § ایه‌له‌ر کم و نه‌رسه‌؟ سؤالله‌رینه جواب بولالار .
نه‌رسه چقدی؟ ـ قویاش چقدی. کم بار؟ ـ خلفه بار کبی .

٢ ـ حکم .

٥ § جمله‌نـك ایه حقنده ئه‌یتلگه‌ن کیسه‌گی « حکم » دیب آتـالا . (حکمگه خبرله‌ر، اخباری و انشائی بولغان فعلله‌ر بارده کره‌در.) «شه‌م‌یانا» دیسه‌ك، « یانا » دیگه‌ن سوز جمله‌نك ایه‌سی بولغان «شه‌م»حقنده‌ئه‌یتلگه‌ن، شو گار کوره اول حکم بولا .

٦ § حکمله‌ر نی اشلی، نی اشله‌گه‌ن، نی بار، نی حالده، نی بواور کبی سؤالله‌رگه جواب بولالار .

٧ § ایه بله‌ن حکم، جمله‌نـك ایـك زور اورن طوتقان کیسه‌کله‌رندن بولغانغه، « باش کیسه‌کله‌ر » دیب آتـالالار .

اوشبو مثالده نـیچه جمله بار؟ قایسی سوزله‌ر ایه و قایسیـلاری حکم بولا: آشلقلار ئوسدی، باشاقلار پشدی، قویاش پشره، تیرگه توشره .
(توقایف)

٣

٨ § سوز تورله‌رنده‌ن اوشبولار ایه بولا آلا :
١) اسم : شاولی دیگگز، جیل اوره‌در کبی (دردمند)
٢) صان: ایکه‌و باره‌دق، ایکه‌و قایتیق .

٣) فعل: اوقیسم کیله، کور گه‌نم بار کبی .

٤) آلماش: مین قاچامن، اول‌تووادو،اول‌قووادر،مین قاچام. (توقایف)

٥) املق: تورلی یاقدان آه واهلار ایشتله ایدی .

§ ٩ بولارغه باشقه صفتلاردە، یانـلارندەغی صفتلانـمشلاری توشوب قالسه، ایبه بولا آلالار: قارتلار کیلدی، باطر جیگتلدی، یەله کیلەر کیلدی کبی .

§ ١٠ اسم معنی‌سنده آلنسه، قوشمتا، یاردەملك هەم قیدلەرنـك‌دە ایبه بولولاری ممکن: «دەن» قوشمتادر، «بـیك» قیدلەردەن، «بلەن» یاردەمـلـکلەردەن کبی .

٤

§ ١١ سوز تورلەرندەن اوشبولار حکم بولا آلا :

١) صفت هەم فعل: تـاڭ ماتور، طوغدی قویاش. (اوقماصی)

٢) صان: آنلار دورتەو، بارلغی بـیش .

٣) آلماش: اول احسانلی کشی کم؟ اولمی؟ اول - مین. (توقای)

٤) اسم: سین - تەگری، سین - امید، سین - محبت. بو قلم تیمر، اول یورط آغاچ .

§ ١٢ اسم معنی‌سنده آلنغانده باشقەلاردە حکم بولورغه ممکن : قیدلەردەن برنچیسی - بیك، یاردەملـکلەردەن برسی - بلەن، املقلارنڭ برەوی - اوخ کبی .

٥ ـ عادی حکم ، قوشما حکم .

حکملەر ایکیگە بولنە : ١) عادی حکم ٢) قوشما حکم .

بر گنە سوزدەن بولسە، آنی عادی دیب آتیلار، یوغاریدە مثاللەر کبی.

§١٣ ایکی، یەیسە ایکیدەن آرتق سوزدەن یاصالسە، اول «قوشما حکم» دیب آتالا. (١) قوشما حکم ایکی دەوشلی بولا. برسی حکمنلٔقوشما فعلدەن بولووی بلەن: «اول کیلگەن ایکەن»، «سین یازوب بتر»، «سین باروب قایتور ایدڭ» کبی .

ایکنچی قوشما بولماغان بر فعل ایلە ایکنچی بر سوزدەن یاصالور. مثلا: «اول یەش ایدی»، «اول باطر ایکەن»، «اول کوچلی ایمش» دیگەندەگی حکملەر کبی .

مثاللەرنی تیکشرگەن چاقدە ایڭ اوّل حکمنڭ نیندی ایکەنن ، صوڭرە قوشما بولسە ایکی بولنڭ قایوسی بلەن یاصالغانن قارالور.

٦ ـ یاراشو .

موافقت

Согласованіе

§ ١٤ جملە کیسە کلەرینڭ برسی ایکنچیسی بلەن صاندە (یعنی برلك وکوبلکدە) هەم نسبتدە (یعنی غائب، سویلەگچ، اندەشلگچ ئوچون بولودە) بر تورلی کیلوون «یاراشو» دیب آتیلار. مثلا: «اول»

(١) مرکب حکم Состав.Сказуем. دیمەگدر .

بلهن «کیلدی» آراسنده یاراشو بار. چونکه ایکمیده برلک، ایکسیده غائب اوچون. اما «سین کیلدیلهر» ده یاراشو یوق. چونکه برسی برلک هم اندهشلگیچ اوچون، ایکنچیسی کوبلک هم غائب اوچون.

§ ۱۰ ایبه بلهن حکم آراسنده یاراشو اوشبو رهوشچه بولا:

۱) ایبه برلک بولسه، حکمنڭده برلک بولووی لازم. تـاڭ ماتور، طوغدی قویاش کبی.

۲) ایبه غائب، اندهشلگیچ، سویله گچنڭ قایوسندهن بولسه، حکمنڭ ده شوندهن بولووی لازم. اول کیلدی، مین قایتام سین کیلورسڭ کبی. (بو ماده، البته، ایبه بلهن حکمنڭ هر ایکسی نسبت بلهن اوز گهره طورغان سوزلهردهن بولغان چاقده قارابدر).

۳) ایبه کوبلک بولوب، سویله گچ یـهیسه اندهشلگیچ اوچون بولسه، حکمنڭده نسبتده یاراشووی لازم،

« بارچه گن قابوناسز بر زمان سز،
شهرنڭ ییرینه تـارالغانسز» کبی (غفوری)

دخی: « یگرمیده آیردق بز دوستنی دوستدان » (توقای)

۴) ایبه کوبلک بولوب، حکم غائب اوچون بولسه صوڭغی‌نڭ کوبلگی ده، برلگیده یاری.

مثلا: « شول وقت بالالار ـ مکتب تابا بارالار »، « آشلقلار اوسدی، باشاقلار پشدی. (توقای)

« ایسه جیللهر، کوچه قوملار، بته از » (دردمند)

سؤالله‌ر: جمله نه‌رسه‌؟ جمله‌نڭ کیسه‌گی دیب، نیمنی آتیلار؟ ایبه‌نه‌رسه‌، نیمه‌ی سؤالگه جواب بولا؟ حکم نه‌رسه و نیمه‌ی سؤالگه جواب بولا؟ بولار سوز توولورنده‌ن قایوسی بله‌ن ئه‌یتله‌له‌ر؟ حکم نیچه گه بولنه‌، نیله‌ر؟ ایبه بله‌ن حکم آراسنده یاراشو نیچك بولا؟ ئوز گزده‌ن بر نیچه مثال کیتروب، ایبه بله‌ن حکمله‌ر تابڭز!

ایکنچی فصل.

I - ایه‌رچن کیسه‌کله‌ر.

یوغاریده جمله کیسه‌کله‌رندن ایبه بله‌ن حکمنی تیکشروب، آنلارنڭ باش کیسه‌کله‌ر دیب آتالغانن کورگه‌ن ایدك. لکن هه‌ر جمله باش کیسه‌کله‌ردن گنه یاصالمی، آنده آنلارغه باشقه سوزله‌رده بولورغه‌ممکن. مثلا: (سعید رمیینڭ) «ئه‌ی آول، سین، مڭ شهرده‌ن - مڭ قابات یه‌ملی و خوش» دیگه‌ن. شعری بر گنه جمله بولوب، «سین» - ایبه، «یه‌ملی و خوش» - حکم بولا. حالبوکه آنده بولارغه باشقه دخی بایتاق سوزله‌ر بار. جمله‌نڭ اچنده بولغانغه، بو سوزله‌ر، البته، آنڭ کیسه‌گی بولالار. موندان بز جمله‌ده باش کیسه‌کگه باشقه سوزله‌رده بولا آلا ایکه‌نن کوره‌مز. شول مثالده بولغان کبی:

§ ١٦ جمله‌نڭ ایبه بله‌ن حکمگه باشقه بولغان کیسه‌کله‌ری «ایه‌رچن کیسه‌کله‌ر» دیب آتالالار. یوغاریده‌غی شعرده «سین» بله‌ن «یه‌ملی

و خوش » قه باشقه سوزلەر هم‌سیده ایەرچن کیسه کلەردەن بولالار .

§ ١٧ ایيەرچن کیسه کلەر ئوزلەری سیگزگه بولنه. آنلار اوشبولار:
١) وقت ٢) اورن ٣) رەوش ٤) سبب ٥) تماماق ٦) آیرغیچ ٧) اندەش
٨) کرش سوز. (١)

II - وقت

§ ١٨ جملەنك اش یا که حالنك قی زمانده بولغانن بلدرگەن کیسه گی « وقت » دیب آتالا. « ایرته او کماغان کیچ او کماس » دیگەندەگی ایرته، کیچ هەم‌دە « یاز قایتماساق کوز قایتورمز » دیگەندەگی یاز، کوز سوزلەری کبی .

§ ١٩ وقت اوشبو سؤاللەرگه جواب بولا :

ا) قایچان؟: اول کیچه کیلدی، ایرته گه کیلورسك .

ب) قای وقت؟: ایرته دنیا آقلانا، تونده یورووی قیین .

ت) قاچاندان بیرلی، قاچانغەچه؟ کیچەدەن بیرلی مونده طوردی ؛ یازغەچه مکتبده بولور .

§ ٢٠ وقتلار « کیچه کیلدی، بوگون کیلمەس » دەگی کبی یالغزبرگنه

---

(١) مونده طولی تعبیر «وقت اسمی» «اورن اسمی» یا که « وقتلق »، «اورنلق» دیب ئەیتو بولسەدە، جیکلك هەم تگیلەی ئەیتکەنده آکلاشلوچیلقلار ئوچون بو رەوشلەری آلندی .

سوزده‌نده، قای بر چاقده ایـکیده‌نده بولا. مثلا: « بز کیچ بله‌ن اوقیمز، آنلار تونی بله‌ن سفرگه چغا » دیگه‌نده گی « کیچ بله‌ن »، « تونی بله‌ن » سوزله‌ری کبی .

سؤال: « تـون و کونـدوز اول یوزه‌در ـ یول بارا یات ایـل قاراب » دیگه‌نده وقت بارمی؟ قایسی سوز ؟

III ـ اورن.

جمله‌نك ایپه‌رچن کیسه کله‌رنده‌ن ایـکنچیسی اورندر .

§ ٢١ اش یا کـه حالـنك بولغان یپرن آ کلاتقان سوزله‌ر « اورن » دیب آتـالا. اول مکتبده طورا، بز شهرده بولدق، آنلار کولده‌یوریله‌ر دیگه‌نده گی « مکتبده »، « شهرده »، « کولده » سوزله‌ری کبی .

§ ٢٢ اورنلار قایده، قایسی یپرده کبی سؤالله‌رگه جواب بولا .
صاباانده صایراشماساك، انـدوده اکراشورسك، تـاغی کـوز، مین تـاغی مدرسه‌ده. ئه‌کرتن، جیل، مونـده قبر، مونده آنـام کوملگه‌ن ـ مونـده یتیم یه‌ش صبینك موکلی یه‌شی توکلگه‌ن (بشیری) دیگه‌ن مثـالله‌رده اورنلار بارمی، قایسیلار ؟

IV ـ ره‌وش .

جمله‌نـك اش و حالنك نیچك و نی ره‌وشلی بولوون بـلدره طورغان کیسه گی « ره‌وش » دیب آتـالا. « ئه‌کرنگـنه آل تباك آتا ـ یالقاوغنه

آق آی باتـا » دیگه‌نده‌گی „ ئـه کرنگـنه ، یالقاوغنه “ سوزله‌ری کبی . „ اول شه‌بچابا. کریم قزو یوری، تگی ماتور بازا “ ده‌غی صفتلار همده „ جم جم ایته جیتن صاقال کوموش چه‌چی “ دیگه‌نده‌گی „ جم جم “ له‌رده ره‌وشکه کره‌له‌ر .

§٢٤ ره‌وشله‌ر ایـکی تورلی بولا : بر اش یا که بر ئه‌یبرنك ایـکنچیگه اوخشاغانلغن بلدره. غفورینك „ جوهر کبی گه‌وده‌ك کچی، ئه‌ده‌ك بیك زور “ دیگه‌نده‌گی „ جوهر کبی “ شیکللی . عموما، صو ئینه اوخشاتو یارده‌ملـکله‌رنده‌ن (آلار نیله‌ر ؟) بری کیلگه‌ن اسمه‌ر ره‌وشنك اوشبو بـولگینه کره‌در: « آیـو کبی تـازا، حوری کبی ماتور، آدم توسلی یاز کبیله‌ر .

٢) اش یا که حالنك تیك نیچك بولغاننه آ ئکلاتا : شرلعتچه یوری- بایـلارچه قیلانـا، بـره‌ماب صانی، آقرن بارا، تـاوتوب آلـدم، ازله‌ب تـابدم، چاق تابدم، هیچ بوزاماغان کبیله‌ر شول ایـکنچی ره‌وش جمله- سنده‌ن بولا .

§ ٢٥ ره‌وشله‌ر اوشبو سؤالله‌رگه جواب بولا: نیچك، نی ره‌وشلی ، نه‌رسه کبی، قایسیلاری. (هه‌ر برینه مثاله‌ر کیتر گز ؟)

٧ـ سبب .

ایه‌رچن کیسه کـله‌رنده‌ن دورتنچیسی سببدر .

§ ٢٦ سبب دیب، جمله‌ده‌ن آ ئکلاشلغان اش وحالنك سببن آ ئکلاتقان

سوزنی آتیلار. (۱) «اوقوورغه کیلدم، مال اوچون یوری» دیگه‌نده‌گی اوقوورغه هه‌م مال اوچون سوزله‌ری کبی. «قورقووندان آغاروب کیتدی، یارلیلق سببلی حرمت کوره آلمی» ده‌غی قورقووندان هه‌م یارلیلق سببلی سوزله‌ریده سببکه کره.

§۲۷ سببله‌ر نیگه، نیچون، نیده‌ن نی سببده‌ن، نی سبب بله‌ن، نه‌رسه گه کبی سؤالله‌رگه جواب بولالار. (بر نیچه مثال کورسه‌تگز!)

سؤالله‌ر: جمله کیسه‌گی دیب، نه‌رسه گه ئه‌یته‌له‌ر؟ باش کیسه‌ك نه‌رسه؟ نیله‌ر؟ ایبه نی؟ نیندی سؤالگه جواب بولا؟ سوز تورله‌رنده‌ن قایولاری ایبه بولا؟ حکم نی؟ سؤالی قایسیلار؟ سوز تورله‌رنده‌ن قایسیلار حکم بولا آلا؟ یاراشو نه‌رسه؟ ایبه بله‌ن حکم آراسنده یاراشو نیچك بولا؟ ایبه‌رچن کیسه‌ك نه‌رسه، نیچه و نیله‌ر؟ وقت نی؟ سؤالی قایسیلار؟ اورن، ره‌وش، سبب دیب نیله‌رنی آتیلار؟

(موندی خدمتنی صنف طشنده یازوب کیترور اوچون‌ده بیرورگه تییش.)

VI - تماملق.

اول کیتدی، اول یازدی، اول اشلی - دیلسه، طڭلاوچی کشی بولار ایله‌گنه قناعتله‌نه آلمی، بولاردان آڭلاشلغان معنی‌نی نغراق تماملاو

---

(۱) مونده «سبب» تعبیرینه مقصد ایله چاره ودلیلنڭ هه‌ر ایکیسی کره. بولارنی آیرو ممکن بولسه‌ده استعماللری هه‌م معنی‌له‌ری بله‌ن بیك قاتناشوب بتکه‌نگه، برگه آلندیلار.

هم طوطرو اوچون، «قایا کیتدی، نرسه یازدی، کم بـلـن اشلی؟» کبی سؤاللر بیره. منه شونـدان ایه‌رچن کیسه کله‌رنـك بیشنچی سی بولغان تماملق طووا.

§ ٢٨ جمله‌نك ایه‌سینه یا که ایه‌نـك اش و حالینه بر یاقدان به‌یله‌نشی (تعلقی، مناسبتی) بـولغان نه‌رسه‌نی آ گـلاتوب، مقصود بـولغان معنی‌نی کیگره‌ك، طولیراق کورسه‌تو اوچون کیترله طورغان سوزله‌رنی «تماملق» دیب آتیلار. (١)

تماملقلار دورت تورلی سؤالگه جواب بولا. و شول اعتبار بله‌ن دورت بولمگه آیرلالار. آنلار اوشبولار: یونه‌اش، توشم، یـولداش، کوچم.

§ ٢٩ ١) کمگه، نه‌رسه گه و قایا سؤالله‌رینه جواب بولوب، بر ذاتـنك ایکنچیگه بیرلوون، یونه‌لوون، شو گـا تابا قوزغالشن بلدر گه‌ن تماملقلاردر. یازامن سز گه عبرت، قاراسا گـز ـ جه‌یـلگه‌ن تمام یـورطقه تـاماشامز (آ قمنلا.) دیگه‌نده گی «سز گه، یورطقه» دیگه‌ن سوزله‌ر کبی. «بازارغه بارام، سیگـا خط بار» دیگه‌نده گی تماملقلارده شول جمله‌ده‌ندر. بونـدی تماملقلارنی «یونه‌اش تماملغی» دیب آتیلار.

(بو تماملق، عربی اصطلاحچه، مفعول الیه‌در).

§ ٣٠ ٢) کمنی، نه‌رسه‌نی سؤالله‌رینه جواب بولوب اش یا که حالـنك باروب تـکه‌له، تـوشه، قاغلا وطوقتی طورغان نـه‌رسه‌سن

---

(١) مفعولات یا که Дополн.

آ گْلاتقان سوزلەردر . غفورینڭ « یاقتی بیردك هەر كشینی تیگز كوروب
بای فقیرنی ئوگی دیمی ایگز كوروب » دیـگەن شەرندەگی « كشینی ،
بای، فقیرنی » سوزلەری كبی. بونـدی تماملقلار « توشم تمامـلغی » دیب
آتـالالار. (عربی تعبیرچە، مفعول بە دیمەكدر .)

۳) ئوچنچی بولك تماملقلار « كم بلەن، نەرسە بلەن » سؤالینە جواب
§ ۳۱ بولا. معنی یاغندان بو ئوچنچی تماملقلار ایـكی تورلی بولورغە
ممكین. بر تـورلیسی جملەنـڭ ایەسی برلەن برلـكدە بر اش قیلوچینـی
آ گْلاتور . « مین سزنڭ بلەن برگە بارورمن » دیگەندەگی « سزنـڭ
بـلەن » شیكللی. ایـكـنچیسی ، جملەدەن آ گْـلاشلغان اشنی باشقاروده
قورال، بولوشچی یاكە خدمت كورسەتـكەن نەرسەنی بلدرور :« تاش بلەن
آتقانغە، آش بلەن آت » یاكە « چەچرەدی موگْلار افقغە، سین ماتـور
بلبل بلەن » كبی .

بو ئوچنچی بولـم تماملقـلارن « یـولداش تماملغی » یاكە « برگەلـك
تماملغی » دیب آتیلار .

٤) كمدەن، قایدان، نەرسەدەن سؤالینە جواب بولوب ، بر ئش و حالنڭ
باشلانغان جیرن ، بر نەرسەنـڭ كوچكەن و قوزغالغان اورنـن بـلدرگەن
سوزلەردر. مكتبدەن قایتدم، ئەتیلەردەن كیلەم. ئویدەن چقدم دیگەندەگی
§ ۳۲ « دنلی » سوزلەر كبی. بـوندی تماملقلار « كوچم تمامـلغی »
دیب آتـالالار .

§ ۳۳ صرفدە سوز تورلەرندەن « قوشمتا » دیگەن بربولـكنی اوقوب

کیچکەن ایدك. شول قوشمتالاردان « گە، غە، کە، قە - نی، ن، دەن »

هەم یاردەملـکلەردەن « بر گەلك یاردەملگی » ایلە تماملقلار آراسندە زوور

مناسبت باردر. شویلە: آخرندە « گە» قوشمتالاری بولغان اسملەر یونەلش

تماملغینە کرە. بز گە کیل، بازارغە چق کبی .

آخرندە نی - ن قوشمتاسی بولغان سوزلەر تـوشم تماملغندان بولا :

آ بزینی چاقردم، اوقوغانن کوردم کبی . لـکن بـو نی توشوبدە قالا :

« سوتلەر ایمدم، کوچلەر آلدم » کبی (بشیری)

« دەن » گە بتـکەن اسملەر کوچو تماملغینە کرە : یردەن کوککەچە

اوچا کبی. نهایت یاندا « بر گەلك یاردەملگی » بولوب، زمانی آ گـلاتماغان

سوزلەر « یولداش تماملغندان » بولا : ئـەتی بلەن قایتدم، یـول بلەن باردم

کبی .

تطبیق: دورت تـورلی تماملـقنڭ هەر برینە مثال کیتر گز . صو گرا

اشبولارنی تماملق بوینچە تیکشروب چغـگز: مین اول قارتنی بیك سویەدر

ایدم (فاتح کریمی) مسکنلەر گە مناجت، دعا کیرەك! (آ قمنلا) بر تاریدان

بوتقا بوامی. یاز، عزیز اوغلم قارا تاقتانی سز آق بور بلەن .

هەم-قارا کو گـلـگنی یالت ایتدر صزوب آق نور بلەن (توقای)

VII - آیرغچ .

جملەنڭ ایەرچن کیسە کلەرندەن بیدنچیسی « آیرغچ » در :

§ ٣٤ بر سوز، ایپه‌رچن کیسه کله‌ردەن بولوب‌ده بر نه‌رسه‌نك صفتن، صانن، درجه‌سن آڭلاتسه « آيرغچ دیيب آتالا. « ئه‌كرتن، جیل ، موندا قبر موندا آنام كوملگه‌ن - موندا یتیم یه‌ش صبينك موڭلی یه‌شی گوڭلگه‌ن » (بشیری) دیگه‌ن شعرده‌گی « یتیم، یه‌ش، موڭلی » سوزله‌ر كبی . (١)

§ ٣٥ آيرغچلار اشبو سؤالله‌رگه جواب بولا :

١) نیندی، قایسی: بحتلی تاك، یاڭا تاڭنی قوتلار ئوچون ، اورمان ئچن شكڤرداتا بر صاندوغاچ . (اوقماصی) دیگه‌نده‌گی صفتلار كبی .

ب) كمنك، نه‌رسه‌نك : « سینك كتابك بارمی، آنك آتاسی كیلگه‌ن، دنیانك ماتورلغی آرتدی » دیگه‌نده‌گی « سینك، آنك، دنیانك » كبی . ڭركه‌له‌نمشله‌ر هه‌ر وقت اشبو سؤالگه جواب بولغانغه، آيرغچ بولالار .

ت) نیچه، نیچه‌نچی: ئوچ دورت بوری برسی صوڭره قاچا برسی (توقای) .

§ ٣٦ سوز توركه‌رنده‌ن اشبولار آيرغچ بولا آلا :

١) اسم: « كونگه قارشی یالترای قوانداغی آلتن تاراق » (توقای)

---

(١) بولار بر ذاتنی باشقه‌لاردان تمیز قیلا، آيرا، شوڭا كوره « آيرغچ » دیب آتالالار . بو روسلارنك « Опредѣленіе » له‌ری بله‌ن، عربنك معنی مصطلح ایله بولغان وصف، مضاف الیه، تمیز هه‌م توابعسیه یاقندر .

دەغى « آلتن » كبى. « تيمر قلم، آغاچ يورت، تاش ئوى » جم جم ايتە جيتن صاقال، كومۈش چنچى » دەدە شولاى .

تركەلەمش بلەن كيلگەن باراق آيرغچلار اشبو جملەدەندر .

٢) صفت: موندا يتيم يەش صبينك مو ڭلى يەشى توگلگەن كبى .

٣) صان: ئوچ كشى كيلدى، ملك صوماق مال آلندى كبى .

٤) فعل: اوقوغان آدم خور بولماس، آووتقان باشقە تيمر تاراق كبى. كيلەچەك كشيلەر بار، بارەسى ئشم بار، آلاسى نەرسەم بار كبى. « ئـەيتور سوزم ئەيتە آلمادم، كو ڭلەرم طولغانغە » دە شولاى .

٥) آلماش: بوتون آول موڭ ديگەندەگى « بوتون » كبى .

ياراشو .

§ ٣٧ « بختلى تـاك، ياكا تـاك » ديگەنـدەگى « بـختلى، ياكا » سوزلەرى آيرغچ بولا. آنـلارنـڭ صوڭندا كيلگەن « تـاك » ايسە « آيرلمش » ديب آتـالا. آيرغچ بلەن آيرلمش آراسندا ياراشو (يعنى موافقت) اشبو رەوشچە بولا .

١) آيرغچ، اسم صفت، صان ياكە فعل بـولوب آيـرلـمش مذكور

§ ٣٨ بولسە، يعنى توشورلوب قالماغان بولسە، آيرغچنـڭ هەر تقديردە برلك بولووى لازم. آلتون تاراق، ياكا تـاكلار، ملك صوملقلار، كيلەچك كشيلەر كبى، موندا آلتونلار، تاراقلار رەوشندە ئەيتو تـاتـار تلينە صيميدر .

٢) ئەگردە آيرلمشلار توشوب قالسا، اول تقديردە آيرغچنـڭ سوز

۳۹ § سوز سوروشی تەوی بوینچه کوبلك بولووندا ممکندر.

طرشقانـلار ایله طرشماغانـلار آراسندا آیرما یاصاغاچ، اول نیگه یاری! (فاتح کریمی) کبی بـو اصلندا « طرشقان شا کردلەر. طرشماغانـلار شا کردلەر » بولوب، آیرلەش توشوب قالغان، شو ڭا کوره آیرغچـلار کوبلك بولوب کیلگەنلەر. قارتلار تجربەلی بولا، ایز گیلەر اوجماحغه کره، یاوزلارنی یارانمیلاردەده شولای .

۳) آیرغچ آلماش بولسه، آنك آیرامشلار ایله ساندا یاراشووی

٤٠ § (موافقتی) لازم. اول ارزی کوردی، آلار ئوزلەری کوردیلەر کبی. موندا اول ـ ایه، کوردی ـ حکم، ئوزی آیرغچ. آیرغچمز اوّلگی صورنده برلك، صوڭغی‌ده کوبلك .

٤١ § آیرغچ ایه ئوچونده، تماملق، وقت، اورن ئوچونده بولورغه ممکن.

٤٢ § آیرغچ فعل بولسه، آنك ئوزینه قاراغان وقت، اورن، تماملق کبی ایەرچن کیسه کلەری بولورغه ممکن. مثلا: « کیچه سزنـك بـلەن برگه کیلگەن کشی بـوگون تونـده شهردەن قاچقان » دیـگەن سوزلەر بارلغی بر جمله. موندا « کشی ـ ایه، قاچقان ـ حکم، بوگون، تونده ـ وقت، شهردەن ـ تماملق، کیلگەن « کشی» گه آیرغچ. اول فعل بـلەن ئەیتلگەن هەم یانندا شول آیرغچنك ئوزینه قاراغان ایەرچن کیسه کلەری‌ده بار: کیچه کیلگەنـنـك وقتی، « سزنـك بلەن » ـ کیلگەننك تمامـلغی، برگه ـ دخی شونك اوق رەوشي .

مثالەرنی تیکشرگەندە ایەرچن کیسەکلەرنڭ قایسی سوزگە قاراب کیترلگەنن شول رەوشچە آیرا بارورغە کیرەك .

اشبو مثالنی تیکشروب چغیق : ایکی یاقداغی قاین آغاچلارنڭ اورتاسندا تارغنە یوللار بار ایدی. (ف. کریمی) مونداباش کیسەکلەر قایسی؟ ایەرچنلەر بارمی؟ نیچە آیرغیچ بار؟ آلار قایسی سوزلەرگەقاریلار؟

سؤاللەر: تماملق نەرسە؟ نیچە تورلی؟ نیلەر؟ بولارنڭ هەر بری نیندی سؤاللەرگە جواب بولا؟ صرفدە اوتکەن قوشمتالار بلەن تمامـلقلار آراسندا مناسبت یوقمی؟ بواسە، نیچك؟ آیرغیچ نەرسە؟ نیندی سؤاللەرگە جواب بولا؟ سوز تورلەرندەن قایسیلاری آیرغیچ بولا آلا؟ آیرلمش دیب نەرسەگە ایتەلەر؟ آیرغیچ بلەن آیرلمش آراسندا یاراشو نیچك بولا ؟ آیرغیچنڭ اوزینە قاراغان ایەرچن کیسەکلەری بولورغە ممکنمی؟مثاللەری نیچك؟ اشبو مثالەرنی نحونڭ باشندان بیرلی اوقوب کیلگەن نەرسەلەرمز بوینچا تیکشروب، تطبیق قیلوب چغیق: .... یوقغە تاوشلاناسز، دولقلار، یوقغە کوککە تابا اومطولاسز، یوقغە بو ییردەن آیرلوب، کوککەمنونی، آندا بولوطلار کبی ماتور صفتلارغە کرونی اویلیسز ..... (عارف‌عابدف)

کوڭل برلەن سویم بحتن تاتارنڭ ،
کورورگە جانلیاق وقتن تـاتـارنڭ .
تـاتـار بحتی اوچون مین جان آتـارمن :
تـاتـار، بیت، مین اوزمدە چن تـاتـارمن . (توقای)
بالا چاقدا انکەم میکا عقل بیردی :
تون قارالور، قویاش هەم آی باتور دیدی،

اگر کورسه‌ڭ شوندا دنیا یاقترغان ،
بل شبهه‌سز کوك قاپوغن آچور دیدی . (ظ.بشیری)
یراق یپرده‌ن کورنه‌سز یولدوز کبی ،
یاقن یپرده‌ن قاراغاندا کوندوز کبی ،
هیچ کشیگه سوز قوشمیسز هیچ وقتدا
ئوز ـ ئوزینه تیك تـابماغان بر قز کبی. (مجیدغفوری)

بو مثالله‌رنڭ هه‌ر برنده نیچه جمله بار؟ اول جمله‌نڭ باش کیسه کله‌ری قایسیلار؟ ایپه‌رچنله‌رده بارمی؟ قایسیلاری بار؟ ـ ایدیکن بره‌مله‌ب جنتکله‌ب، تیکشرلووی مطلوب، بولارنی تیکشرمیچه آلغا بارلماوی تییش. یـوقسه ، آلداغیلارنی آچق بلوگه آورلق بولور .

ئوچنچی فصل.

I ـ طنشلار. (١)

٤٣ § تله‌گه‌ن معنی‌نی آچق آڭلاتو هه‌م اوقوغان چاقده قای یرده آزراق وقای یرده کوبره‌ك طوقتاو ـ طونی بلدرو اوچون جمله آرالارنده بر نیچه تورلی علامتله‌ر یورتله. بـو علامتله‌رنی « طنش » دیب آتیلار . طنشلار اونـاو .

---

(١) Знаки препинанія.

آلار اوشبولار :

١) نقطه (.) : نشس اوتوب بارا. مین بر مرتبه‌ده یازا آلمادم .

٢) کیری اوتور (،) : ئه‌نیله‌ر میکا کولمه کله‌ر، مایلار، بالالار حاضرلی باشلادیلار .

٣) نقطه‌لی اوتور (؛)

٤) سؤال علامتی (؟) :

بولارغه کم سیبه‌در صو؟ - بولارنی مونده کم چه‌چکه‌ن ؟

فکر قیلساڭ عجبدر بو : - بولار باری نیچك اوسکه‌ن؟ (غفوری)

٥) ندا علامتی (!) : بتمه نادان، طوغ یاکادان معرفتلی آنادان !

(سعید رمییف)

٦) ایکی نقطه (:)

٧) تنوینله‌ر (״״) هه‌ر تله‌کنڭ اوّلیدر: « بیر، خدای، تل آچقچی! »

٨) جه‌یه‌له‌ر (( ))

٩) صزق (-)

١٠) کوب نقطه (...)

بو اون طنشنڭ قای بیرله‌رده یازلووی هه‌ر ماده‌نڭ اوزنده بیان قیلنا بارلور. حاضر، جمله کیسه کله‌ری آراسنده ذکر قیلنرلاری‌ده شوکا یول آچو اوچونگنه‌در. صوکره آخرده دخی بر یولی هه‌مه‌سی بر کورنشکه آلنور .

II - اندەشلەر .

مثاللەر: ئەی آول، سین ملك شهردەن - ملك قابات یەملی و خوش (س. رمیىف)

بالالار، سز دنیانك ایك راحت کونلەرنده بولنماقدەسز، بونی خاطرلە گز!
(رضاالدین بن فخرالدین) .

بو مثاللەردە سویلەوچی کشی ئـوزینك سوزن برەوگە تـکەب ئەیته، سوزی بلەن اندەشکەن ذاتنك اسمن ذکر قیلا، مثلا: اوّلگیسندە شاعر بر نەرسەگە « ئەی آول » دیب اندەشە، صوڭغیدە ادیب بالالارغە خطاب قیلا. شول مثالدەگی کبی :

§٤٤ جملەنك، آڭا اندەشلگەن ذاتقە اسم بولغان کیسەگی «اندەش» دیب آتالا. (١) یوغاریدەغی مثاللەردە «آول» هەم «بالالار» اندەش بولا .

§٤٥ انـدەشلەر کوبرەك وقت جملەنـك باشندە بولا . یوغاریـدەغی مثاللەرنـك ایـکـنچیسی کبی. قای بر وقت اورتـادەدە بولا: هەر تلەکنك اولیدر : «بیر خدای، تل آچقچی!» کبی. قای بر وقت جملەنك آزاغندەدە بولا: » هر بیر قارلانغان، صولار بوزلانغان، - اوینی جیل بوران، بـو قای چاق، طوغان ؟ » دیگەندەگی « طوغان » کبی .

---

(١) Обращеніе یاکە منادی، مخاطب، مصاحب دیمە کدو. طولی تعبیر « انـدەشلگچ اسمی » اولسەدە هەر یردە کوزەتـلگەن جیکـللك، او ڭغایلق اوچون شویلە آلندی.

§ ٤٦ اندەشلەرنڭ اوزلەرینە قاراغان آیرغچلاری‌دە بولورغە ممکن :
توقایفنڭ « ئەی طوغان تل، ئەی ماتور تل، ئەتەکەم ئەنکەمنڭ تلی ،

دنیادە کوب نەرسە بلدم سین طوغان تل آرقلی »

دیگەن شعرندە « تل » اندەشدەن بولوب، اوزینڭ یانندە « طوغان ، ماتور ، ئەنکەمنڭ » کبی آیرغچلاری‌دە بار .

§ ٤٧ اندەش سوزنڭ اورتاسندە بولسە، هەر ایکی یاقدان کیری ئوتور بلەن آیرلا. ئوندە بولسە، آخر یاغینە کیری ئوتور قویلا. آخردە بولسە اوّلینە. بوغاریدە هەر اوچ حالگەدە مثاللەر کورسەتلدی (قایسیلار ؟) .

§ ٤٨ اگردە اندەش آرتق قوت و حس بلەن ئەیتلسە، آنڭ صوڭندە ندا علامتی قویلور. توقایفنڭ :

« ئەی مقدس مرکلی سازم! اویناڭ سین نیک بیک آز ؟ »

دیگەن سوزندەگی کبی .

III - کرش سوزلەر .

§ ٤٩ جملەنڭ باشقە کیسەکلەرینە قانون و معنی جهتندەن نق باغلانماغان، تیك بر تورلی اخطار یاکە قوّلەو کبی مقصودلەر ئوچونگنە کیترلگەن سوزلەرنی « کرش سوز » دیب آتیلار (١) مثلا :

---

(١) بو اصطلاحنی ایسکی ویا یڭا لغتلار جیئوچی بر افندیدەن آلدم. یاتراق، شولایدە ئویرەنگ چەزبانسز کورلە. کرش سوزلەر Вводное слово یاکە بوروونغی تعبیرچە، جملۀ معترضە دیمە کدر. آیرما شوندەغنە: بولارنڭ جملە بولماوی‌دە ممکن .

آلار، مینم اوینچه بو گون کیلمه‌سکه تییش. آنگارچه، احتمال ، یا کغرده باصلور دیگه‌نده، « مینم اوینچه، احتمال » دیگه‌ن سوزله‌رنـنگ اصل مرادنی آنگلاتوده قاتشلاری یوق. آلار تینگ سویله‌وچینـنگ اشکه قاراشن بلدرو اوچونگنه کیترلگه‌نله‌ر، شوـنگا کوره کرش سوزله‌رده‌ندر.

§٥٠ « کرش سوز یوغاریده‌غی مثالله‌ر کبی، آیرم سوزله‌رده‌ن بولورغه، یا که جمله‌ده‌ن یاصاـلورغه‌ده ممکندر. مثل ٥٢ ده.

§ ٥١ « کرش سوزله‌ر: اوشبو سبـبله‌ر اوچون کیترولـه‌له‌ر:

ا) جمله‌ده‌ن آنگلاشلغان فکر و معنی‌نـنگ کمنکی (کمگه منسوب) ایکه‌نن کورسه‌تو اوچون: « بوروننی تاتارلار، تاریخننگ بیانینه قاراغانده، بیک باطر یوره‌کلی هه‌م اشلـکلی بولغانلاردر » دیگه‌نده گی « تاریخننگ بیانینه قاراغانده » کبی.

ب) نـه‌یتوچی اوز سوزنـده‌ن آنگلاشلغان فکرنـنگ چنـلغینه نیچک قاراغانلغن کورسه‌تـو اوـچون: « اول، احتمال، برده کیـلمه‌س؛ آلار یاراچاقلار، بوغای، بـز، شبهه‌سز، کیچگه‌مز » دیگه‌نده گی « احتـمال، بوغای، شبهه‌سز » سوزله‌ری کبی، اوشبوـنگا بـنـا قیلوب آنتلار کرش سوزگه کرتله ، « یوق آلمادم، یر یوتسون آلمادم » کبی.

ت) نیچک بر نـه‌رسه‌نی کورگه‌زو یا که بر حقده اخطار قیلوب کیـتو اوچون: « اول کیچه له‌رنگ، ایسکده‌می، نیچک اوتـکه‌نی‌ده سیزلمی‌ایدی» دیگه‌نده گی « ایسکده‌می » کبی.

کـرش سوزله‌ر، جمله‌نـنگ اورتـاسنده بولسه، هه‌ر ایکی یاقـدان کیری

ئوتور بلەن آیرولا، یوغارییدەغی مثاللەر کبی. اوّلندە یا آخرندە بولسەباشقە سوزلەرگە قاراغان یاغینە کیری ئوتور قویلا .

§ ٥٢ «کرش سوز» جملەنك، سوزنك طبیعی آغووینە اوکۇغایسز ـ لارلـق بـولسە، هەر ایکی یاقدان جەیەلەر بلەن آیرولور. توقایفنك «مینم عمرم (اوقوچیلار کوررولەر) شاقتی یەمسز، شاقتی قارانغی، شونـك بلەن برگە قزققنە اوتکەن بولغانغە، یازا باشلاغاچ، ایسمدە قالغانلارنـك همەسن کرتەسم کیلدی» دیگەن مقالندە گی کبی .

§ ٥٣ کرش سوزلەرنی اوشبو رەوشچە بلوب بولا: آنلارنی توشروب قالدرسە، مقصود بولغان معنی گە کیمچیلك کیلمی. مثلا: «بزءالله توشسە، تا کدە سفر گە چقامز» دیگەندە «الله قوشسە» نی توشورسەك، تلەنگەن معنی هاماندە آڭلاشلا. یوغارییدەغی مثاللەردەدە شولای .

دورتنچی فصل .

I ـ اویوشقان جملە . (١)

مثاللەر: ١) تون قاراڭغی، قویاش، هەم آی یاتور، دیدی .

٢) تاڭ ماطور، طوغدی قویاش، اویناذی، کولدی نورلاری .

---

(١) بـو، عربنك عطف دیب، یـوروتـکەن مسئلەسینە، روسنـك Слит. пред. سینە کیلەدر .

٣) دیگگز آقرنغنه، صالماقغنه تیبره‌نمه‌کده ایدی .

بو مثالله‌رنی جمله و آنـڭ کیسه‌کله‌ری بـ ویـنچه تیکشروب چقسه‌ق ، کوره‌مز اوّلگی شعرده «یاتور» ـ حکم، « قویاش » بله‌ن «آی» ایکیسی ده شول بر حکمگه ایه بولالار .

ایکنچیده « نورلاری » ـ ایه، « اوینادی » بله‌ن « کولدی » ایکیسی برگه شول بر ایه‌گه، حکم بولغانلار .

اوچنچی مثالده ایسه، « دیگگز » ـ ایه، « تیبره‌نمه‌کده ایـدی » ـ حکم بـولوب، بـولارغه « صالماقغنه » بله‌ن « آقرنغنه » سوزله‌ری ره‌وش بولغانلار .

یعنی بزنـڭ تیکشرگه‌ن مثالله‌رمزده بر جمله‌ده بر ایه‌گه ایکی حکم ، یه‌یسه، برحکمگه ایکی ایه، یاکه بر حکم وبر ایه‌گه ایکی ره‌وش کیترلگه‌ن. شول مثالله‌رده گی کبی .

٥٤ § جمله‌نڭ کیسه‌کله‌رنده‌ن برسی برده‌ن آرتـق بولسه، اول جمله‌نی اویوشقان « جمله » دیب آتیلار. یوغاریده آیروب تیکشرگه‌ن اوچ جمله‌نڭ اوّلگیسنده ایه برده‌ن آرتق، اورتانچیده حکم برده‌ن آرتق، اوچنچیسنده ره‌وش برده‌ن آرتق. شوڭار کوره بولار اویوشقان جمله بولالار .

III ـ شرط و علامتله‌ر .

بر جمله‌نـڭ اویوشقان جمله‌ر ره‌تینه کرووی ئوچون اوشبو شرطـلار لازم: (بو شرطلار هه‌م آلارنی باشقه‌لاردان آیروئوچون علامت ده‌بولالار.)

١) جمله‌نك کیسه‌کله‌رنده‌ن برسی برده‌ن آرتق بولمق. بو شرطده باش

§ ٥٥ کیسه‌کله‌رده ایه‌رچنله‌رده بره‌ر بولوب، قایوسیغنه برده‌ن آرتسه‌ده یاری. لکن شول بار: تماملقنك بر بولگی، مثلا: توشم تماملغی یا که یولداش تماملغی والخ اوزیگنه برده‌ن آرتق بولورغه کیره‌ك. بر جمله‌ده دورت تماملقنك دورتسی‌ده بولسون، بره‌ر گنه دانه بولسه، اول اویوشقان جمله‌گه کرمی. مثلا: « مین آبزی بله‌ن برگه بازارغه باردم » دیسه‌ك، تماماق ایکو؛ شولایده بو اویوشقان جمله توگل. چونکه تماملقلارنك ایکسی ایکی توراییده‌ن؛ اوّلگیسی یولداش تماملغی، صوڭغیسی یونه‌لش تماملغی.

٢) جمله‌نك برده‌ن آرتق بولغان معلوم کیسه‌کله‌رن بارن جیدا طورغان بر اورتاق سوز بولماق. یعنی ایه ایکی یه‌یسه آندان آرتق بولسه، شولارنك بارینه قاراغان، اورتاق بر حکم بولماق.

§ ٥٦ « قویاش هه‌م آی باتور دیدی» کبی. یه‌یسه کیریسنچه، اویناڭی، کولدی نورلاری » کبی. اگرده تکرار قیلنغان کیسه‌ك ایه‌رچنله‌رده‌ن بولسه، آلارغه قاراغان اورتاق باش کیسه‌کله‌ر بولماق. باشده آلنغان اوچنچی مثال کبی.

٣) اویوشقان جمله‌نی، تکرار قیلنغان کیسه‌گی صانیچه، جمله‌لرگه آیروب بولماق. مثلا: « قویاش هه‌م آی باتور » ـ اویوشقان جمله. مونده ایه ایکی مرتبه ئه‌یتلگه‌ن هه‌م بونی ایکی جمله‌گه آیروب‌ده بولا: قویاش باتور، آی باتور.

§ ۵۷ «اوینادی، کولدی نورلاری» دیگه‌نده‌ده «اوینادی نورلاری» «کولدی نورلاری» دیب تکرار قیلنغان کیسه‌ك صاننچه - ایکی جمله گه آیروب بولا .

اویوشقان جمله‌نك بو اسم ایله آتالووی‌ده اوشبو ئوچنچی شرط مناسبتی بله‌ندر. چونکه بولار اصلده برنیچه بولوب، تصقه‌لق ئوچون اورتاق بولغان کیسه‌کنی (مثلا تگی مثالله‌رده «باتور هه‌م نورلاری» نی) قایتاروب ئه‌یتامی شوندان بر جمله ره‌وشینه کره، یعنی بر نیچه جمله‌نی اویوشدروب بر جمله یاصالا، اولده «اویوشقان جمله» دیب آتالا .

§ ۵۸ اویوشقان جمله‌نك برده‌ن آرتق بولغان کیسه‌کله‌ری ایکیگنه بولسه، آرالارنده کیری ئوتور قویلور، ایکنچی، ئوچنچی مثالله‌ر کبی . « و، هه‌م، ده‌خی، ده » کبی برگه‌لك یارده‌ملکلارنده‌ن برسینی قویولماه‌یاری، بر نچی مثالده‌گی کبی .

§ ۵۹ ئوچ ئدورت و آندان‌ه آرتق بولسه، اوّلگیله‌ری آراسنده ئیك کیری ئوتور قوبلوب، ایك آخرغیسی آلدنده کیری ئوتورده ، یارده‌ملکده تویارغه یاری .

« ئویره‌ن سین، آرت آیاغلك برله طور، آومه آوما طوب‌طوری طور، توز اوطر، یاخشی اوطر ! » کبی. توقای.

سؤالله‌ر: طنش ن رسه؟ نیچه، نیله‌ر؟ مثالله‌ری؟ اندمش نی ؟ جمله‌نك

قای یېرنده بولا؟ اندەشلەرنك طنشلارغه مناسبتی نیچك؟ کرش سوزلەرنی دیمه کدو؟ جملەنـك قای یېرنـده بـولا؟ طنشلارغه مناسبتی نی رەوشلی ؟ مثاللەری نیچك؟ اویوشقان جمله دیب نەرسەنی آتیلار ؟ مثاللەری؟ آنـك نیچە، شرط وعلامتی بار؟ نیلەر؟ طنشلارغه مناسبتی نیندی؟؛اوشبو مثاللەرنی یوغاربدەغی سؤاللەر بوینچه تیـکشروب تطبیق قیلوب چغیق :

« ئەی بیچارە، سینده بر سوز سویلیم دیب، ئەیته طورغانسدر . »

(فاتح امیرخان)

جەی کونی اسسی هواده مین صوده قوینام، یوزەم ...

اوچمی اولگی جولەر، صاف، یەش محبت تامچیسی.(توقای).

III - تکرار.

مثاللەر: ١) صزلا، صزلا، صزلا، کوکلم - صزلا بر طوقتامیچه،

(سعید رمییف)

٢) صو آناسندان قوتلغاچدان، طنچلانغاچ ئونی ،

ئەی اوروشدی، ئەی اوروشدی، ئەی اوروشدی صوك مینی .

(توقای)

٣) ماتورلق، مونا ماتورلق، الهی بر ماتورلق. (فاتح امیرخان)

بو مثاللەرنك اوّلگیسنده بویروق بر نیچه تابقر ئەیتلگەن. ایـکنچیده حکم، اوچنچیده بر ئوك اسم ئوچ دور قات ذکر قیلنغان. لـکن بـولار،

بوڭا قاراب، اویوشقان جمله‌دەن بولمیلار، (نیچون؟) بلکه برئوك معنی نی، برئوك فکرنی آرتق درجه قوّتله‌و، کوتەرو ونهایت درجه‌سن آڭلاتو ئوچون کیتر گه‌نله‌ر. شول رەوشچه :

٦٠ § بر سوزنڭ، برئوك معنی‌نی قوّتله‌و، بر حالنڭ آقتق چیککه صوڭ مرتبه گه جیتکه‌نن بلدرو ئوچون، بر نیچه تابقر ذکر قیلنوون « تکرار » دیب آتیلار .

(بو تلمزنڭ بر حاصیتنده‌ندر .) بونی اویوشقان جمله بله‌ن صاتاش ـ درلماسون. «تکرار» ده تکرار قیلنغان هه‌ر بر سوز آراسینه کیری ئوتور قویا بارلور .

توقای‌نڭ « کورمیمن آلنی وآرتنی، لەی جابام مین، لەی جابام ،
آشغام، تیرلیم، پشەم هەم قبقزل اوطدای یانام » .

قچقرادر : « قاچماء قاچماء طوقتاء طوقتاء ای قاراق !
نیک آلاسڭ سین آنی، اول بیت مینم آلتون تاراق » دیگه‌ن منظوماتنده گی « تکرار » بله‌ن «اویوشقان جمله» لەرنی آیروب بیر گز!

«کوته، کوته جانم چقدی، بارا، بارا آروب بتدم، اوقی، اوقی کوزله‌رم آوردی» کبیله‌رده اوشبو جمله‌ده‌ندر .

ئورنه‌که‌لەر .

جمله‌نڭ نه‌رسه ایکه‌نن بلدك. آنڭ کیسه‌که‌لەرن ایکیگه آیروب ،

بر تورلیسنی باش، ایکنچیسی ایبه‌رچن کیسه کلر دیب، آتلادق. باش و ایبه‌رچن کیسه کله‌رنك نیچه و نیندی اسمله‌ر بله‌ن آتالغان‌ده کوردك . بولارنك هه‌ر بری نیچك، و نیندی سؤالله‌رگه جواب بولا ایدیکن‌ده کوزده‌ن کیچردك. طنشلارنی، اندەش و کرش سوزنی هه‌م اویوشقان جمله بله تکرارنی‌ده کوروب چقدق. بولارنك طنشلارغه مناسبتن‌ده تیکشردك. منه شول کیچمشله‌رنی ایندی تاغی بر قابات خاطرمزده یا کتابارورغه، مثالله‌ری، آیرمالاری بله‌ن آچق کوز آلدینه آلورغه تیوشلیمز. هه‌م توبه‌نده‌گی مثالله‌رنی شول کیچمشله‌ر بوینچه بره‌مله‌ب، جنتکله‌ب تیکشروب‌ده چغیق: (موندە هه‌ر مثالده نیچه جمله، کیسه کله‌رده‌ن قایسیلار بار؟ بولار اچنده اویوشقان جمله‌ر بارمی؟)

۱) قوبی آغاچلی قارت اورمانده شول‌اوق سوزله‌ر بله‌ن جواب قایتاردی.

۲) . . . . . بو آل قاناتلی فرشته حاضر آننك فکر کوگنده اوچوب یوری ایدی . (فاتح امیرخان)

۳) ایسه جیلله‌ر، کوچه قوملار، بته از،
دریغ محزون کوکل بزده بته‌بز . (دردمند)

٤) هه‌ر زمان سوز باشلانور بسم‌الله‌ده‌ن،
هه‌ر وقت اش باشلانور بسم‌الله‌ده‌ن،
یاخشیلار بسم‌الله‌سز اش قیلماغان .
اش تمام بسم‌الله‌سز هیچ اولماغان . (آقمللا)

٥) بیرور الله علم، بایلق، شهرت، دانلق ؟
قیلور هه‌مده آرسلاندای یوره‌ کله‌رنی . (بشیری)

٦) اول قارا بر کوگیکه بو،
فه‌یروزه بیت بیك زوری؟ کور آیگنی قایده بار بو ؟
بر عجایب بیت نوری . (سعید رمییف)

٧) نیچك ئوسکه‌ن عجب ماتور ،
ئوزنده تورلی توسله‌ر بار، گویا مسك کبی آنقر ،
ئوزنده تورلی ایسله‌ر بار . (غفوری)

بیشنچی فصل.

جمله توره‌لری .

§٦١ بو اورنده اصل جمله‌نی بر نیچه تورلیگه بوله‌مز، بو بولو ئوزی ئوچ جهتکه قاری : ١) جمله‌ده اییه‌نك بولو بولماو جهتینه. ٢) جمله کیسه کله‌رنده‌ن برینك توشوب قالو قالماو جهتینه. ٣) جمله‌ده‌ن آنگلاشلغان حال و معنی گه سویله‌وچینك قاراشی جهتینه .

١ — برنچی جهت .

مثالله‌ر: اوشوته، طوگدرا، یاقترا، قارانغولاندی، صووتدی، آیازور، آیازتا. بو مثالله‌رده بر حالنك بولغانی حقنده خبر بیرله. اما کم آنی یاصی، اول حالنی، اول اشنی کم اشلی - منه بوسی بیلگیسز. مثلا: « صووتدی ،

طوگدرا » دیمز. بو سوزلەرنی کم حقندە ئەیتەمز - کم صووتـدی، کم طوگدرا؟ - بونی بلمیمزدە ئەیتمیمزدە .

ایکنچی تورلی ئەیتـکەندە، بو مثاللەردە حکم بار. اما ایبە یوق .

§ ٦٢ (یعنی حکم آنڭ حقندە ئەیتلگەن ذات یوق) لـکن بولارنڭ هەر بری جمـلە، چونـکە بـزگە بر خبر، بر فـکر آڭلاتـالار. شول رەوشچە: ایبەسی معلوم بولماغان جملەلەرنی «ایبەسز جملە» دیب آتیلار .

یوغاریداغی « ئوشوتـە، طوگدرا، صووتـا ، یاقترا » سوزلەری شول جملەدە بولادر .

شولای نی صاچساڭ، شونی اورورسڭ - آشقساڭ، آشقە پشەرسڭ - آنی یامانلاب سویلیلەر - کبی جملەلەردە ایبەسز گە کرە. بولارنڭ کرووی ایبەنڭ معلوم بر نەرسە بولمیچە، هەر کم و هەر کشیگە اول جملەلەرنڭ ئەیتلە آلووی جهتندەندر. مثلا: « نی صاچساڭ شونی اورورسڭ » مقالن دنیاداغی هەرکمگە آوداروب بولا. شوڭا کورە اول «ایبەسز جملە» در.

بولارنڭ کیرسنچە، ایبەسی لفظدە مذکور بولغان یا کە قوشوب قالسەدا جیـکل تابلا آلغان جملەلەرنی « ایـبەلی جملە » دیب آتـیلار . بـیشنچی فصلدان آلدا تیکشروب کیچکەن جملەلەرمزنـڭ بارسیدە شول « ایـبەلی جملە » دەن ایدی .

§٦٣ جملەلەرنڭ بو بولنووی « ایبەنـڭ معلوم بولو بولماو جهتی بلەن بولو » دیب آتالادر .

ایکنچی جهت .

جمله‌ده بولغان قای بر کیسه‌که‌ر بعض وقت توشروب‌ده قالدرلادر. مثلا: کم کیلدی؟ سؤالینه جواب‌دا «ئه‌نی» دیب ئه‌یتلسه، حکم توشوب قالغان بولا. چونکه، بو اصلدا «ئه‌نی کیلدی» بولوب «کیلدی» توشرا - مشدر. «آبزی قایتدیمی؟ - قایتدی» دیلسه، ایبه توشوب قالا .

«سز قاچان قایتد کز؟ - کیچه» دیلسه، ایبه بله‌ن حکمنك ایکسی‌ده توشوب قالوب، تیك وقتغنه ذکر قیلنغان. «سز کیچه کیچ آبزیلار بله‌ن بولد کزمی؟ - ایی.» دیلسه، ایبه، حکم، وقت تماملقنك همه‌سی ده توشرلگه‌ن بولا .

٦٤ § منه شول مثالله‌رده‌گی کبی، جمله‌نك کیسه‌که‌رنده‌ن برسی اصلدا بار بولوب‌دا توشوروب قالدرلسه، اول جمله‌نی «کیم» جمله دیب آتیلار.

اگرده بولغان کیسه‌که‌رنك بری‌ده توشمه‌سه، آنی «بوتون جمله» دیب آتیلار. یوغاریدا صانالغان جمله‌ر کیم جمله‌ده‌ن بولالار .

٦٥ § جمله کیسه‌که‌رنده‌ن هر برینك توشوب قالووی ممکندر .

٦٦ § موندا کیم جمله بله‌ن ایبه‌سز جمله‌نی صاتاشدرورغه یارامی . ایبه‌سزله‌رده ایبه لفظده‌غنه مذکور قیلنمی توگل، اول توبی بله‌ن ئوك معلوم بولمی. اما کیم جمله‌ده ایبه تیك لفظداغنه مذکور بولمی. اما آنی باشقه سوزله‌ر یاکه سوزنك سورووشی بله‌ن جیکل تابوب بولا .

٦٧ § ذات آلماشلاری، ایبه بولسه، کوب وقت توشوب قالالار .

مثلا: بعض وقت یەش چاغمنی اویـلاب آلام، عزیـز عمر بوشقه ئـوته ئ

دیب کویەم، یانام. (غفوری)

قچقرادر: « قاچماء قاچماء طوقتاء طوقتا ای قاراق. » (توقای)

دیگەندە اوّلکیلەردە «مین» صو ڭغیلاردا «سین» توشوب قالغان. شو ڭـا

کوره بولار « کیم جملە» بولالار .

٦٨ § جملەرنك بو بولنووی « کیسەکلەرنك مذکور بولو بولماوجهتی

بلەن بولو» دیب آتـالا .

ئوچنچی جهت .

سویلەوچی ئوزینك سوزی بلەن دورت حالنك برسن کورسەته .

وشول جهت بلەن بارلق جملەر ئشبو توبەندەگی دورت بولمگە آیرلالار:

١) جملەدەن بر نـەرسە حقندە سؤال آڭلانور. اوقماصینـك « قایدا

قالدردك ماتور فەس، اول یفەك چوقلار ڭـنی؟ » دیگەن نظمی کبی .

٦٩ § مونـدی جملەرنی « سؤال جملەسی » دیب آتیلار. بولارنـك

آخرینە هەر وقت سؤال (؟) علامتی قویلورغە تییش .

٢) جملەدەن بر نەرسە حقندە بویرو، قوشو، ئوتنو آڭلانور .

مثال : « بتمە نادان، طوغ یاڭادان، معرفتلی آنادان ! » (س. رمییف)

یاز عزیز اوغلم، قارا تاقتانی صز آق بور بلەن ! » (توقای)

٧٠ § دیگەنـدەگی جملەر کبی. بـو معنی آڭـلاشلغان جملەرنی

«ایستەو جملەسی» دیب آتیلار. بولارنڭ صوڭندە هەر وقت «ندا علامتی» قویلورغە تییش .

٣) بر نەرسە حقندە خبر و حکایە نیگنە آڭلاتقان جملەلەر «خبر یا کە حکایە جملەسی » دیب آتالا .

٧١ § ایشتدم مین کیچە برەو جرلی - چن بزنڭچە ماتور ملی کوی « اول باردی، کریم کیلگەن، صادق قایتاچاق کبی. (توقای)

شاکرد زور، دیڭگز قورقنچ کبی جملەلەر شول بولـکدەندر .

٧٢ § ٤) جملەخبر یا کەحکایە ئوچونگنەبولوبدا تیرەن برقوت و حس بلەن ئەیتلسە، آنی « ندا جملەسی » دیب آتیلار: « آه، اگر بـو کوڭلم ئوتـکن ـ سونگی یا اوق بولسە ایدی! » یا کە: « بو یـەشم یوق، یـیرگە سـڭمەس، ـ بو قالور، بو یالترار! هەم قارانغی کون بتوب بر، ـ مەڭـگی یاقتی آی طووار! » کبی .

بوندی جملەلەر صوڭندادا ندا علامتی قویلور .

شولای ایتوب جملەلەر بو جهت بلەن دورتـکە بولندی :

٧٣ § ١) سؤال جملەسی. ٢) استـەو جملەسی. ٣) خبر یا کە حکایـە جملەسی. ٤) ندا جملەسی .

بو جهتدەن بولنونی «سویلەوچینڭ ئوز سوزندەن آڭلاشلغان معنی گە قاراشی جهتندەن بولنو » دیب یورتەلەر .

آلتنچی فصل.

I - باش و ایـیەرچن جملەلەر.

بـز موگـارچی هەر کیسەگی آیـرم سوزلەرگنە بـولغان جملەلەرنی تیـکشردك. لـکن اول آلایغنە بـوامی - قای بر جملەنـك کیسەکـلەریدە جملە بولا. مثلا: «بز تاك بلنگەچ یولغە چقاچاقمز» دیگەن مثالنی تیکشروب چقساق، کورەمز: بز - ایـیەی یولغە - یونەلش تماملغی، چقاچاقمز - حکم، « تاك بلنگەچ » ایسە شولارغە وقت بولا. ئە ئوزی اول مونـدی سوزگنە توگل، بر جملەدر. (چونـکە: تاك - ایـیەی بلنگەچ - حکم) دخی برنی آلیق:

« اول باشی آوراغانغەی صاباقغە کیلە آلمادی » دیگەندە اول - ایـیە، صاباقغە - تماماق، کیـلە آلمادی - قوشما حکم، « باشی آوراغانغە » ایسە شولارغە سبب بولا. اول ئوزی جملەدردە (چونـکە: باشی-ایـیەی آوراغان-حکم) .

منە بولاردان کوروندی: یوغاریدا صانالغان کیسەکـلەرنك جملە بولووی، ایـکنچی تعبیر بلەن ئەیتـکەندە، بر جملەنك ایـکنچی جملەگە کیسەك بولوب کیلوویدە ممکن ایکەن. تاك بلنگەچ، باشی آوراغانغە کبی.

§ ٧٤ شول مثاللەردەگی کبی، بـر جملە ایـکـنچی جملەگە کـیسەك بولوب توشسە، آنی « ایـیەرچن جملە » دیب آتیلار.

« تاك بلنگەچ »، « باشی آوراغانغە » ایـیەرچن جملەدەن بولالار.

٧٥ § ایيه‌رچن جمله آ ڭـا کیسه‌ك بولوب کیلگه‌ن جمله‌نی « باش جمله » دیب آتیلار. یـوغاریداغی مثالله‌رده « بز سفرگه چغاچاقمز » ، « اول صاباقغه کیله آلمادی » جمله‌له‌ری باش جمله‌ده‌ن بولالار .

II - ایـیه‌رچن جمله‌ر .

جمله‌نك بارلق کیسه گی اون ایکه‌نلگن بله‌مز. اـکن بـولاردان باش کیسه کله‌رنك جمله بولوب یورتلووی یوق. شولای اوق ایيه‌رچن کیسه کـ له‌رده‌نده ئنده‌ش بلده‌ن اورن جمله بـولا آلمی. کـرش سوز ، جمله بـولا آلساداء نحو قوانینی بـوینچه تـگیله‌رگه اوخشاماغانغه ، آلار آراسیـنه کرتلمی .

٧٦ § قالا ایيه‌رچن کیسه کله‌رده‌ن بیشسی. شونلقدان ایيه‌رچن جمله له‌رده بـیش تـورلی بـولا. آلار اشبولار: ١) وقت ٢) ره‌وش ٣) سبب ٤) تماملق ٥) آیرغچ جمله‌له‌ر (١)

٧٧ § بر سوزنك ایيه‌رچن کیسه کله‌رده‌ن قایوسینه کرگه‌نلگن نیچك و نی یول بله‌ن بلو ممکن بولسه ، ایيه‌رچن جمله‌له‌رنی تـابودا نـه‌ق شول یولنی قوللانورغه تیِیش. مثلا: بر سوزنڭ و حالنك بولغان زمانن بلدروب ، قاچان و قای وقت کبی سؤالله‌رگه جواب بولسه ، آنی وقت دیيب بله‌مز.

---

(١) مونـدا «وقت جمله، ره‌وش جمله، سبب جمله» کبی تـرکیبله‌رنی آلتون تاراق، آغاچ بورط، تاش قویما، ایربالا، خاتون کشی، آتا آرسلان دیگه‌نده گی کبی آڭلارغه تیِیش .

شولای اوق اش وحالنڭ سببن آڭلاتوب، نیچون ونیگ سؤاللەرینه جواب بولسه، آنی ایپەرچن کیسەکلەردەن سبب‌کە کرتەمز. وەوش، تماملق و باشقەلارده شولای تیکشرەمز .

ایپەرچن جملەرنی‌دە نەق شول عادی کیسەکلەرنی ازلەگەن کبی قارارغه، شول اوق سؤاللەر و شول اوق تعریفلەر بوینچه تیکشرورگه تییش؛ تیك شونلغنه آرتق: ایپەرچن جملەنڭ اوزی نیلەردەن، نیندی کیسەکلەردەن یاصالغانن قارارغه کیرەك .

III - وقت جمله .

§ ٧٨ باش جملەدەن آڭلاشلغان اش وحالنڭ قای زمانده بولوچیلغن آڭلاتقان جملەنی « وقت جمله » دیب آتیلار. « مای کرگەچ، کونلەر بیگرەك ماتورلانوب کیتدی» ، « اشنڭ تونن آڭلاغانچی، صبر ایتسون» دیگەندەگی اوّلگی جملەلەر کبی .

موندا اوشبو رەوشچه تیکشرلور: بو مثال ایکی جملەدەن عبارت: برسی « کونلەر بیگرەك ماتورلانوب کیتدی » - باش جمله، « مای کرگەچ » ایپەرچن‌لەردەن وقت جمله بولا. آندان صوڭ بو ایکی جملەنڭ اوزلەرن تیکشروب، آنداغی کیسەکلەرنی تابارغه کیرەك .

§ ٧٩ وقت جملەلەر هەر وقت باش جملەدەن آلده بولا هەم آنلار باش جملەدەن کیری اوتور بلەن آیرلالار .

۸۰ § قای بر وقت یه‌نه‌شه ایکی جمله‌نك هر ایکه‌می وقت جمله‌ده‌، باش جمله‌ده بولورغه یاریلار. بوندی اورنلارده اوّلگی جمله‌نی وقت جمله‌، صوڭغیسن باش جمله صانالور. «قویاش‌ده چقدی، بزده باروب یتدك» کبی. مونده اوّلگی جمله‌نی وقت صانیمز، اگره آلدان آرتقه کیتروب، «باروب‌ده یتدك، قویاش‌ده چقدی» دیلسه‌، اول چاقده «بزده باروب یتدك» وقت جمله تگی باش بولا.

وقت جمله‌گه مثالله‌ر: صاغنغانده‌، آیغه قاریم، اول‌ده یالغز مینم کوك. آنلار کیلوب کرو بله‌ن، بوتون مجلسنك توسی ئوز گه‌ردی. قوشلار، کوز بیتکه‌نچه مونده بولور. بز طهارت آلوب بتروب طورغانده‌، قارشی یاقدان چیگه‌نله‌ر کیلوب چقدی.

اوچینه چققانچه‌، باراچاقلار ایدی.

IV - سبب جمله.

باش جمله‌گه سبب بولوب کیلگه‌ن جمله‌نی «سبب جمله» دیب آتیلار:

۸۱ § «هوا بیك ماتور بولغانغه‌، راحتله‌نوب یوریم» کبی. مونده «راحتله‌نوب یوریم» - باش جمله‌، «هوا بیك ماتور بولغانغه» - سبب جمله.

۸۲ § سبب جمله‌ر باش جمله‌ده‌ن کیری ئوتور ایله آیرلالار.

سبب جمله‌نڭ تورلی سوزله‌ر بله‌ن کیلگه‌ن مثالله‌ری :

ا) ته‌نم قالتراغانغه‌، یـغلوب توشدم. مونـده بایـتـاق طوراچاغم معلوم بولغانغه‌، نقلاب اشکه کرشمه‌ك بولام.

ب) حق بیك کوته‌رلوب کیتو سببلی، ایگن آلونی طوقتاتدیلار .

ت) ماتـور کونـده چغام قرغه‌، ـ آچلماسمی کوڭلله‌ر دیـب . مین، صاباق اوقورغه دیب، کیلدم. (غفوری)

ث) ایگنله‌ر نـاچار بولدیـغنده‌ن، خلق آلدنده‌غی قشقه قورقوب قاری ایدی .

ج) قایسی یوللار، نیندی اوبقن ـ تارتا بزنی، جان صوراب؟ (دردمند)

٧ ـ تاملق جمله .

قـه‌رسه و نه‌رسه‌نی سؤالینه جواب بـولغان جمله‌نی « تاملق جمله »

§ ٨٣ دیب آتیلار. عادی کیسه‌کله‌رده‌ن دورت تورلی تاملق کیلسه‌ده‌، جمله بله‌ن فقط « توشم تاملغی » غنه ئه‌یتله آلا .

« ایشتـدم مین کیچه‌، بره‌و جرلی چن بـزنکچه ماتـور ملی کوی » دیگه‌نـده‌گی صوڭغی جمله کبی. هه‌م آچقده: « ایشتـدم مین کیچه » دیلسه‌، « نه‌رسه ایشتدڭ ؟ » دیگه‌ن سؤال کیله. صوڭ جمله‌شو ڭاجواب بولدیغنده‌ن تاملق جمله بولا .

٨٤ § تماماق جمله‌لر کیری ئوتور بلان آیرلالار.

مثالله‌ر: ا) طویام جبریل یارا کوکلم یاراسن ،

یارانه روح صالا، آلغاچ، قاراسن .   (سعید وحیدیف)

ب) بل، سویو کلمیدر بوتوندن ته‌کریگه صنفان کوکل.   (توقای)

ت) مین، آنی کوره آلورمن دیب کوکلگه‌ده کیترمه‌گه‌ن ایدم :

آنلار، سزنك مونده بولاچاغکزنی، بلمه‌دیله‌ر .

VI - آیرغچ جمله.

نیندی و قایسی سؤاللرینه جواب بولغان جمله‌نی « آیرغچ جمله »

٨٥ § دیب آتیلار. « اول ئوزی تله‌گه‌ن طورمش بله‌گنه طوراسی

کیله باشلادی » دیگه‌نده‌گی « ئوزی تله‌گه‌ن » جمله‌سی کبی .

٨٦ § آیرغچ جمله‌لر نق هم یاقن ره‌وشده آیرلمشقه باغلانغان

بولدیقلارندان هیچ بر تورلی طنش بله‌ن آیرلمیلار. مگر مفصل وئوزباشلی

بولغان چاقده‌غنه کیری ئوتور بله‌ن آیروورغه ممکن .

« آنلار، بوتون خلق جانی، کوکلی بله‌ن سویوب، یاشروب یوروگه‌ن،

قدسیتله‌رنی آیاق آستقه صالوب تابتیلار » ده‌غی آیرغچ جمله کبی .

مثالله‌ر: ئوزینك تاریخی واقعه‌لاری بله‌ن مشهور بولغان قازان شهری

آنك کوکلنده تیره‌ن و جدی تأثیر قالدردی .

آنلار اوطرغان کیمەدە خلق کوب بولغاننە، باتوب کیتو قورقنچی یوق توگل ایدی .

بز اول باراچاق یېرنی بله آلمادق. کریم باراسی شهر موندان ئوچ کونلك یولدر .

اول کورگەن چاقدە قزاروب کیتە ایدی .

یارتی تون یېتکەن چاغند، کیتدی مکە یالتراب . (توقای)

عادی ایدەرچن کیسەکلەردەن وقت بلەن اورنغە قاراغان بعض بر آیرغچ جملەلەر ظاهردە وقت جملە، اورن جملە شیکللی کورنەلەر. مثلا: «آلار قایتوب یتەر چاقدەغنە آولدە یاڭغن چقدی، آلار طورا طورغان شهردە بو یل بیك قیمتلك» دیگەندەگی آیرغچ جملەلەر کبی. بولارنی صاتاشدرماسقە کیرەك .

٧ - رەوش جملە .

§ ٨٧ نیچك، نی رەوشلی، نەرسە کبی سؤاللەرینە جواب بولغان جملەنی «رەوش جملە» دیب آتیلار .

«مین، بیزگەك طوتقان کشی کبی، قالتری باشلادم» دیگەندەایدەرچن جملە کبی .

رەوش جملەلەر، عادی ایدەرچن رەوش کیسەکلەری کبی، ایکی تورلی بولالار :

١) بر نەرسەنڭ نیچك و نی صفتدە بولغانن بلدرە طورغان جملەلەر ،

« کیگەن کییم نیچك طوزا، یەش عمر شولای اوزا » دیـگەندەگی اوّلگی جمله کبی. « جە، صالح بابای، بزگە بـرەر حکایت سویلەسە نە ایندی دیوب، یالونا باشلی ایـدك » (ف. کریمی) دەگی ایـیەرچن جملەدە شول بولك رەوشلەردەندر .

۲) بر اش وبر حالنك ایـکنچیگە اوخشاون، چاغشدرلوون آڭلاتقان جملەلەر. « آنـك کرووی هیچ وقتدە بوشقە بـولماغان کبی، بـو یولی‌دە بوشقە توگـل ایدی » دیگەندەگی اوّلگی جملە کبی. « نـیچك بارسەڭ، شولای قایتورسڭ » دە شول جملەدەندر .

هەر ایکی بولـکدەن بولغان رەوش جملەگە مثللەر :

بو یرگە مەڭگی قایتماس کبی بولوب، آنامنڭ قبر طوفراغینە یوزەمنی سوردم . (غفوری)

تون و کوندوز اول یوزەدر، ـ یول بارا، یات ایل قاراب . (دردمند)

طنغنه یاتقان، یالقغان، تون بوینچه کون کوتوب ،

یالتراب، جەیلوب یاتا کوللەر سحرلی کوزگی کوك . (توقای)

آزغنە بولسەدە، آولدە طوروب، حال جیارغە کیرەك .

تەگری یازغانچە، بولور .

§ ۸۸ رەوش جملە باش جملەدەن کیری ئوتور بلەن آیرلور.

یـیدنچی فصل.

I - شرط جمله.

چن معنی‌سی بله‌ن ایپه‌رچن بولغان جمله‌لەر بیش تورلی بولوب، آلارده یوغاریده‌بیان قیلنمشدور. حاضر باش جمله‌نك بر کیسه‌گی بولوچیلق معنی‌سی بله‌ن ایپه‌رچن بولمادیغی حالده، سبب جمله‌گه برجهتده‌ن یاقنلغی ئوچونگنه ایپه‌رچن جمله او گذغایینه تزله طوروغان ایکی جمله - شرط جمله بله‌ن کیری جمله - بیان ایدله‌چه‌ك. بولارنـك سبب جمله‌گه مناسبت و یاقنلغی شرط بله‌ن سبب آراسنده‌غی مناسبتده‌ن عبارتدر. توب معنی جهتنده‌ن قاراغانـده بولار سبب جمله‌نك ایکنچی تورلیسی کبیگنه‌ده بولوب قالالار.

٨٩ § باش جمله‌ده‌ن آگلاشلـغان حال و معنی‌نـك ایـکـنچی بـر نه‌رسه‌گه باغلانوچیلغن کورسه‌تـکه‌ن جمله‌نی «شرط جمله» دیب آتیلار. اوقماصنك « جرلار یازام، امید میکا قولـلار بـیرسه » دیگه‌ن نظمنده‌غی صوگغی جمله کبی. موننده « جرلار یازام » - باش جمله بولوب، تگیسی، جر یازونك نه‌رسه‌گه باغلانغانلغن آگلاتقان ئوچون، شرط جمله بـولا. « ایگن بولماسه، آول خلقینك اشی ناچارلانا، یاز یـیتسه، قوشلار کیله، نه‌تی بـلسه، اش خراب، صاباق اوقوساك، عالم بولورسـك » دیگه‌نـده‌گی هه‌ر سذانك اوّلگی جمله‌سی‌ده شرط جمله‌ده‌ندر.

٩٠ § شرط جمله‌لر باش جمله‌دن کیری ئوتور بلن آیریلالار.

« اول کیلسه بز قایتورمز » یارامی، « بز » نڭ آلدنده کیری ئوتور یازارغه کیره‌ك.

٩١ § شرط جمله قای بر وقت توشوبده قالا. طرشگز - تابارسز کبی. بو اصلده « طرشگز، طرشسه گز، تابارسز » دیمه کدر.

٩٢§ باش جمله بلن شرط جمله‌نڭ ایی‌ه‌لری باشقه باشقه‌ده، ایکیسینه بر گنه‌ده بولورغه ممکن. یوغاریده مونڭ‌هر ایکیسینه مثال بار. (قایسیلار؟)

II - کیری جمله.

مثال: « مین بلم، بلدرمه‌سه گده آغادر کوزده‌ن یه‌شڭ! » (غفوری)

مونده «مین بلم» - باش جمله. آنڭ صو گنده کیلگه‌ن «بلدرمه‌سه‌ڭ» جمله‌سی باش جمله‌دن آڭلاشلغان حال و معنی گه سبب بولورغه تیێش بولغان نه‌رسه‌نڭ کیرسن (نقیضن، عکسن) آڭلاتا: چونکه عادی حالگه قاراغانده تگیننڭ بلووی، مونڭ بلدرووندن بولورغه تییش ایدی، ئه ایکنچی جمله شول «تییش»

٩٣ § نڭ ضدن، بلدرمه‌ون آڭلاتا. منه شوندی جمله‌لرنی « کیری جمله » دیب آتیلار. بر اشکه سبب و شرط بولغان حالنڭ قارشی و کیری یاغن آڭلاتقان جمله‌لر عموماً شوڭا کره. « چاقرسه‌م‌ده، کیلمه‌دی.

علمی بولسه‌ده عملی یـوق. بای بـولسه‌ده، نـاچار طورا » کبی مثـالله‌رده اوّلگی جمله‌لەر همه‌سیده کیری جمله‌ده‌ندر .

٩٤ § کیری جمله‌لەر کوبره‌ك وقت شرط فـعلینك آخرینه یارده‌ملك ئوچون بولغان « ده » سوزن قوشو ایله یاصالا. بولسه‌ده، جقسه‌ده کبی .

٩٥ § قای بر وقت غائب ئوچون بولغان بویرقلارده کیری جمله‌ده حکم بولوب، کیله‌لەر. تـوقاینك « کوك کوکره‌سون، یالتور یـوالـتور کیلسون

یه‌شن، تون بویینه نیندی قاتی جیل ایسه‌سون ،

نی بولسه‌ده، بارده بر آنك ئوچون ـ .

اویانمی اول، سلـکتمی‌ده بورون اوچن » دیگه‌ن منظوماتنده بولارنك هه‌ر ایکیسینه مثال باردر .

٩٦ § کیری جمله‌لەر باش جمله‌ده‌ن کیری ئوتور بله‌ن آیرلور .

III ـ ایـیه‌رچن جمله‌لەر حقنده .

مثال: جعفر افندی، قایـتـوب بر آز حال جیغاچ، یاگـادان کـیلوب قارایاچاق بولوب ئوینه کیتدی » مونی تیکشرسه‌ك کوره‌مز :

« جعفر افندی ئـویـینه کیـتدی » ـ باش جمله. « یاگـادان کـیلوب قارایاچاق بولوب » ـ باش جمله‌گه قاراغان ره‌وش جمله بولا .

« بر آز حال جیغاچ » ـ شول ره‌وش جمله‌گه وقت جمله بولا .

«قایتوب» ایسه بر آز حال جیغاچنك وقتی بولا .

دیمه‌ك اییه‌رچن جمله‌نـك هه‌ر بری باش جمله‌گه ئییه‌رورگه و آنگاغنه قارغه لازم‌ و گل، اییه‌رچن جمله‌رنك ئوزله‌رینك‌ده اییه‌رچن کیسه‌کلری، اییه‌رچن جمله‌ری بولورغه ممکن ایکه‌ن .

سیگزنچی فصل .

I ـ قوشما جمله .

I ـ تعریف

§ ٩٧ معنی‌له‌ری بله‌ن بر برینه نـق هه‌م یاقن ره‌وشده بـه‌یله‌نشکه‌ن بر نیچه جمله‌نی برلـکده « قوشمان جمله » دیب آتیلار. (١)

١) «هوا ماتور بولغانغه، راحتله‌نوب یوریم» ٢) هوا ناچار، چقسه‌ك‌ده قزغی بولماس». بـو ایـکی مثالنك اوّلگیسی ایـکی، صونگغیسی ئوچ جمله‌ده‌ن یاصالغان بولسه‌ده، معنی‌له‌ری یاغندان بر برینه نق و طغز به‌ینه‌نشکه‌ن بولغانغه، ایـکی مثالنك هه‌ر بری بره‌ر قوشما جمله دیب قارالا. تیکشرگه‌ن چاقده ئلك آنك قوشما جمله ایـکه‌نچیلیگی ئـه‌یـتلوب، صونگره نـیندی

(١) بوی جمله مرکبه یاکه Сложн. предлож. دیمه‌کدر .
بولار سوز حسابی بله‌ن قاراغانده بر نیچه جمله بولسه‌ده، معنی و منطق بـویـنچه برگه عائد بولغانغه بر جمله دیب قارالا .

جمله‌لەردەن و نیندی کیسه‌کلەردەن یاصالغانی آیروچه ازلەنلور .

§ ٩٨ قوشما جمله‌لەرنـڭ یاصالوونـده ایـکی یول بار: ١) اییەرتـو ٢) تـألیف .

II - اییەرتو یولی :

بز یوغاریده باش جمله بلەن اییەرچن جمله‌نی کوروب اوتدك. آنلارنڭ آراسنده نحو قاعده‌سی بوینچه‌بولغان بەیلەنشی، آنلارنڭ برسی‌ایکنچیسینه کیسه‌ك و اییەرگچ بولوب کیلگەنن کوردك .

آنـا شول کیچکەن باش جمله بلەن اییەرچن جمله‌نـڭ ایـکیسنی

§ ٩٩ برلـکده « قوشما جمله » دیب آتیلار، هەر بر اییەرچن جمله باش جمله‌گه برگەده بر قوشما جمله یاصی. منه شونی « اییەرتو یولی بلەن قوشما جمله یاصاو » دیب یورتەلەر. اییەرتو یولی شول بـولا. (اییەرچن جمله‌نڭ باش جمله‌گه اییەرتلووی بوینچه یاصاو دیمه‌کدر.)

یـوغاریده آلنغان ایـکی مثـالنڭ اوّلگیسی شول یـول بلەن یاصالغان قوشما جمله‌لەردەندر. « تاڭ بانگەچ، یولغه چغارمز » ، « یاز یـیتـکەنچه ، طوردیلار » ، « باشی آوراغانغه، صاباقغه کیله آلمی » کبی جمله‌لەرده شول حسابداندر .

III - تالیف یولی .

§ ۱۰۰ بو شوندان عبارت: بر نیچه جمله بولا. آنلار معنی یاغندان طغز بەیلەنشەلەر. ئە لفظ جهتندەن هەم نحو قاعدەلەری بوینچە آرالارندە باغلانشو بوامی. تگندەگی کبی برسی ایکنچسینە کیسەك بولو، ایەرتو، آناردان باشقە معنی توگەللەنمەو کبی حاللەر موندە تابلمیلار. قصقەسی آنلار معنی یاغندان تمام بەیلەنشوبدە لفظ یاغندان تیگز قوتلی و برابر بولالار. موندە شوندی جملەلەردەن قوشما جملە یاصاونی « تألیف یولی بلەن قوشما جملە یاصاو » دیب آتیلار .

§ ۱۰۱ بو یول بلەن یاصالغان قوشما جملەلەر اوزلەرینڭ معنیسندە بولغان باشقەلق اعتباری بلەن دورتکە بولنە. آلار اوشبولاردر: ۱) برك جملە ۲) قارشق جملە ۳) بولم جملە ٤) دلیل جملە .

بر مثالنی تیکشرگەندە، قوشما جملە اوچراسە، ایڭ اولك آنڭ قای یول بلەن یاصالغانن بلورگە، اگردە تألیف یولی بلەن یاصالغان بولسە، اوشبو تورلەردەن قایوسینە کرگەنلگن قارارغە تییش بولا .

IV - برك جملە .

تألیف یولی بلەن یاصالغان قوشما جملەلەردەن برنچیسی «برك جملە»در.

§ ۱۰۲ برك جملە دیب، معنیلەری اعتباری بلەن بربرینە قارشی بولماغان

جمله‌لەردەن یاصالغان قوشما جمله‌نی آتیلار .

§ ١٠٣ برك جمله اچینه کرگەن جمله‌لەر بر نیچه حال، یاکه ار نیچه اش و ئەیبرنك بر زمانغه، بر اورنغه جییلوون یاکه برسی صوڭنده برسی کیلوون آڭلاتالار .

دودمندنك « شاولی دیگەن .. جل ئورەدی، جیلکەن قاراب، آتون و کوندوز ـ اول بوزەدر ـ یول باراب یات ایل قاراب » دیگەن شعری بو ایکینك اوّلگیسی‌نه، « کوز آلدی قرانغولاندی، اوطلار یوری باشلادی، تاغی یەشن یالترادی، تاغی یاقتیلق طولدی » دیگەن سوزی ایکنچیسینه مثالدر .

§ ١٠٤ برك جمله اچنده بولغان جمله‌لەر یولداش یاردەملگی یاکه شولار معنی‌سنده بولغان سوزلەر ایله باغلانشالار . کوب وقتده بو باغلاولار بوتونله‌ی ئوك بولامی، یاکه بولسەده توشوب قالادر .

§ ١٠٥ بو جمله‌لەر ئوز آرا کیری ئوتور بله‌ن آیرلورغه تییش .

٧ ـ قارشق جمله .

§ ١٠٦ معنی اعتباری بله‌ن بربرینه قارشی بولغان جمله‌لەردەن یاصالسه، اول قوشما جمله‌نی « قارشق جمله » دیب آتیلار . موندەده ایکی جهت بار :

١) جمله‌لرنڭ برسندن آڭلاشلغان معنی ایکنچیسینه بوتونله‌ی قارشی بولور: « مین اشلیم، ئه اول اشله‌گننی بوزا »، « خلق اوقی، ئه اول بوقلی » کبی. « یانا دیسه‌ڭ، یاتقنی یوق، یالقنسز یانا یورەڭ» ده اوشبو لارداندر.

٢) جمله‌لردن بری ایکنچیسنده‌ن آڭلاشلغان معنی‌نی چیکله‌ر یاکه آڭا کرگه‌ن بعض بر نه‌رسه‌له‌رنی چغارور: « کیمه‌چیله‌ر بارده یوقیغه کیته، تیك قویرقچیغنه، کوزله‌رن یوموب تیکب، اویاو بارا »، « بز همان بارامز، لکن تیك یالقاوغنه » کبی.

§ ١٠٧ بو جمله‌لرنڭ هه‌ر بری کیری ئوتور بله‌ن آیرلور. مگر اوزون واز باشلی بولغانده‌غنه نقطه‌لی ئوتور قویلور.

§ ١٠٨ بونلار اوشبوندای سوزله‌ر ایله باغلانالار: ئه، مگر، لکن، تیك، یالغز، آلای‌ده، شولای‌ده الخ. مثالله‌ر: « تیره‌ن طنلقنی بوزغان هیچ نه‌رسه یوق، تیك سیره‌ککنه قوتسز دولقنلار کیمه‌مزگه قاغلوب، آزغنه قورقاق غنه بر تاوش چغارغالیلار ایدی ».

« کوڭل کوبنی تلی، لکن بولدروب بولمی »، « اول آروغنه، شولای‌ده بیك ماقتاب بولمی ».

VI ـ بولم جمله.

قوشما جمله‌له‌رده‌ن اوچنچیسی « بولم جمله » در.

§ ١٠٩ بر ئەيرنلك بر نيچە حالدە بولوون، بر حالدە كيلە لوردان نيچە احتمالى، عموماً بر طوغرىدە بولنوى تورلەنونى آڭلاتقان جملەلەر دەن ياصالسە، اول قوشما جملەنى « بولم جملە » ديب آتيلار. « بزنك ئوتكەن كونلەرمز گە قاراالسە، آندە ايكى حال آچق كورلە: بز يا كشينى تاليمز، ياندرامز، يا كە ئوزمز گە شول حالنى بيرەلەر » بوگون جە سين قاورسك، جە مين كيتمەم » كبى.

مثاللەر: اشانسەلار نى اشلەسونلەر، هەمسن تاشلاسوندە كيتسونلەرمى، قايا كيتسونلەر، نى قيلسونلار ؟

§ ١١٠ موندەدە هەر جملە كيرى ئوتور بلەن ايرلورغە تييش.

§ ١١١ بولار، يا كە، يەيسە، ياء ياخود كبى بولم ياردەمەكلەرى بلەن باغلانالار. لكن كوب وقت بولار توشوبدە قالا.

٧ ـ دليل جملە.

§ ١١٢ قوشما جملە اچينە كرگەن جملەلەر برسى ايكنچيسينەسبب و دليل بولغان حالنى آڭلاتسە، آنى « دليل جملە » ديب آتيلار.

صبرسز بولما كوڭل، بلا بر سينڭا توگل » سعدى، « صبر ايتكل بالا، قايغرما: كوب زماندان شولاى اوينى اول » (م. كريمباى) كبى.

توقاينك « توكمە كوز ييش، ياردەمكدە هەر زماندا الله بار » ى بلەن

« تاتار بچاسی ئوچون مین جان آتارمن: تاتار ییت مین ئوزمدەچن تاتارمن » دیگان شعرلاریدە شول جملەدەندر .

تاغی مثال: انکسار ایت عادتگچە، یان، کوکل، صزلان، کوکل: کوب سوبوکلیر بوتوندن تەکرایگە صنغان کوکل . (توقای)

§ ۱۱۳ دلیل جملەنڭ سبب و دلیلنی آڭلاتقان جملەسندە « چونکە، شوڭا کورە، کورە، شونلقدان » کبی بر سوزبولا. صاباقغە بارا آلمم، چونکە اشم بار، کبی. بو تقدیردە ایکی جملە آراسینە کیری ئوتور توتلور .

§ ۱۱٤ قای بر وقت بەیلەکلەر توشوبدە قالا. اول چاقدە سبب، و دلیلنی آڭلاتقان جملەنڭ آلدندە ایکی نقطە قویارغە تییش. یوغاریدەغی مثال کبی. ایك تصقە جملەلەر بولوب، آرالارندە معنیچە بیك طغزلق، یاقنلق ولسە، شول چاقدەغنە ایکی نقطە اورنینە کیری ئوتورقویارغە یاری. «صبرسز بولما، کوکل، بلاء بر سیگا توگل » هم « توکمە کوزیەش، یاردەمگدە هەر زماندە الله بار » کبی .

دلیل جملەنی ایەرچنلەر آراسندە بیان قیلنغان « سبب جملە » بلەن صاناشدرورغە یارامی. بو ایکی آرادە باشقەلق بار: سبب جملە دیب، باش جملەنڭ بر کیسەگی، ایەرچنی بولغان بر جملەنی آتیلار .

دلیل جملە ایسە، آرالارندە ایەرو نیتو بولماغان، تیك معنیچەگنە برسی ایکنچیسینە سبب بولغان ایکی حال آڭلاشلغان جملەلەردن یاصالمش قوشما جملە بولا .

طوغزنچی فصل.

طنشلارنك قويلا طورغان اورنلاری.

ئوچنچی فصلده طنشلارنی، آنلارنك تورن، رەوشلەرن بیان قیلغان ایدك. ایندی حاضر هەر طنشنك ئیندی اورنلارده قویلا ایكەنن بر گە، بر كورنشكە جیيوب، كور گەزامەك تلەنە.

طنشلاردەن برنچیسی نقطه ایدی. اول اوشبو اورنلارده قویلا:

١١٥ § ١) جمله یا كه قوشما جملەنك ئەیتورگه تله گەن معنیسی ئوز آلدینه تمام هەم صوگندەغیلاردەن ئورنەك بولسه، آننك صوگندە نقطه قویلا. موندە « تمام و ئوزوك بولوچیلق » كوب وقت یازوچینك ئوز قاراشینه باغلی بولا: اگرده اول، شولای دیب، تابسه، نقطه قویا آلا.

مثال: طودی. طوغاندە اول ترك ایدی، لـن بوتون تركلك وقتی آلتی یەشینەچه گنه باردی. (ف. امیرخان)

سعادت، بوقیدان طوروب، طشقه چقغاندە، تاڭ آتماغان ایدی. تون یاقتی، ماتور ایدی. كوكدە آی و یولدوزلار آیاق قار یاقتیسی بلەن كون كبی كورنەلەر ایدی.

١٢٦ § باب و فصل اسملەری صوگندەدە نقطه قویارغه یاری، مثلا

هەر تمللانك باشنده بيشنچي فصل، اونلچي فصل يا كه اسم فصلي، فعل فصلي ديگەن كبى سوزلەر بولا. بولاردان صوڭ نقطه قويو ممكن. قويولماودەدە زيان يوق .

كيرى ئوتور.

§ ١١٧ ١) اويوشقان جملەنك بر كيسه كدەن بولغان سوزلەرى آراسنده كيرى ئوتور قويلور .

مثال: تون ياقتى، ماتور هەم طن ايدى. ئەتى، ئەبى، ئەنى شولاى ديلەر .
(ف. اميرخان)

بر زمان بر گه كيلگەن آت، آرباء چاناء (توقاى). بر آزدان صوڭ ديڭگز توبندەن موڭغنه، آقرنغنه، نورلى آى كوتەرله.

§ ١١٨ ٢) اندەش هەم كرش سوزلەر باشقەلاردان كيرى ئوتور بلەن آيرلورغه تييش. مثال: ئه كرتن جيل، موڭده قبر، موڭده آنام كوملگەن .
(بشيرى)

آنلار، تاريخنك بيانينه قاراغانده، زمانلارينك داهيلەرى ايدى. اول، احتمال، كيلمەس. آلار كيللەر، بوغاى. بارماس، والله بارماس .

§ ١١٩ ٣) آيرغچ آيرلمشلارنك صوڭنده كيلسه، اول ايكى ياقدان ده كيرى ئوتور بلان آيرلور. اول، خداى بندەسى، نى قيلماق بولا ايندى طرش، سين. طوغان، ايرتەرك كيل كبى .

١٢٠ § ٤) دورتنچی فصلده «تکرار» دیب، ئەرسەگە ئەیتلگەن بلگەن ایدك. شول تکرار بولغان سوزلەردە بربرندەن کیری ئوتور بلەن آیرلالار. مثاللەر شوندان قاراسون.

١٢١ § ٥) آیرغیچ جملەگە باشقە هەر بر ایـیەرچن جملە باش جملەدەن کیری ئوتور بلەن آیرلا. شولای اوق قوشما جملە اچینە کرگەن جملەلەردە بر برینە معنیچە یراغراق، آیرمراق بولماسە، کیری ئوتور بلەن آیرلالار.

بولارغە کتابدە کوب مثاللەر ئوتدی. هەر برینە بر نیچەدەن تابوب آلگز!

١٢٢ § ٦) جملە باشندە کیلگەن اماقلاردە، اگر آرتق قوت و حس بلەن ئەیتلمەسە، کیری ئوتور بلەن آیرلورلار: آخ، بولمادی. اوخ، بیك یاندم کبی. اوخ، آنا مینم طوغان ایلمنك منارەسی کورنە.

١٢٣ § ٧) برسی برسن آچوب، شرح قیلوب کیلگەن بر نیچە سوز نلك آرالارندە کیری ئوتور قویلور. اول کیچە کیچ، ساعت اونبردەن صوڭ بزگە کیلدی. آنلار موندە قازان شهرندە، منە شوشی اورامدە طوردیلار. سین موندە، مینم ئویمدە، مینم کوز آلدمدە نیچك شوڭا باطرچیلق قیلدڭ کبی.

نقطه‌لی ئوتور.

§ ١٢٤ قصقه‌چه ئه‌یتـکه‌نده، نقطه قویارغه کوبره‌ك، کیری‌ئوتور آزراق بولغان اورنلارده نقطه‌لی ئوتور قویلور. بو اوشبو ایـکی جهتده‌ن کیله : ١) جمله‌نك سوز حسابی اوزونراق، تارقاوراق بولووی، ٢) معنی جهتنده‌ن بوتونله‌ی ئوزوك بولماسه‌ده، بیك اول چاقلی یاقن و طغز باغلانغانده‌بولماو- چیلغی. شول ایـکـیگه قاراب: ١) قـوشما جمله اچینه کرگه‌ن جمله‌ر، اوزونراق، آیرمراق بولسه، نقطه‌لی ئوتوربله‌ن آیرلور. مثال: اول‌طودی. طوغاچ، آنی باشقه بالالارنی صالا طورغان بیشکـکه صالدیلار؛ آناسی ئوز کوکلنده ایر بالالاری بـله‌ن بر درجه‌ده ئوك محبت ایـتـدی، سویـدی ؛ آناسی‌ده شولای اوق ایتدی. (ف. امیرخان)

§ ١٢٥ ٢) هه‌م ایه‌رچن جمله‌ده اوزونـراق، یراغراق بولسه نـقـطه‌لی ئوتور بله‌ن آیرلور.

ایـکی نقطه.

§ ١٢٦ ١) آلالرنده کیلگه‌ن بر عام سوزنك اچینه کرگه‌ن‌ئه‌یبرله‌رنی صاناب کیته‌رده‌ن ئالك ایـکی نقطه قویلور. مثال: بو گون بترلورگه تـییش بولغان دورت اش بار: اوقو، یازو، شعر یاتلاو هه‌م املا توزه‌تو.

§ ١٢٧ ٢) سببنی آڭـلاتقان جمله‌له‌رنك آلدنده «چونـکه، شوڭـا

کوره » کبی سوزله‌ر توشوب، قالسه، ایـکی نقطه قویلور. «صبر، ایته‌کل، بالا، قایغرما: کوب زماندان شولای اوینی اول » کبی .

§١٢٨ ٣) عمومیراق هه‌م کیکره‌ك معنی آ ڭـلاتقان برجمله صو ڭنده آنك اچینه کرگه‌ن حال و اشله‌رنی صاناب کورگه‌زلگه‌ن جمله‌لر کیلسه، شولارنك آلدنده ایـکی نقطه کیره‌ك. (صزقده‌یاری). مثال: طوغانده‌اول کشی ایدی: آیالارن، قوللارن ئوزی تله‌گه‌نچه، سلـکتورگه اختیارلی؛ موینن تله‌گه‌نچه بورودان، کوزله‌ری بـله‌ن تـله‌گه‌ن یاقغه قاراودان بره‌وده طیبا آلمی ایدی. (ف.امیرخان)

٤) یازوچی کشی ایـکنچی آدم‌طرفندان ئه‌یتلگه‌ن‌سوزنی کوچرسه، شول

§١٢٩ کوچرلگه‌ن سوزله‌رنك آلدنده ایـکی نقطه قویلور. مثال: « یانمده ایبده‌شم : « صالح بابای، نـیگه قایغراسڭ، ئـه‌لله ئـه‌بینی صاغنا باشلادڭمی؟ » دیـگه‌ن ایدی. بابای کوکره‌گن کییروب، بر صولش آلدی هه‌م دیدی : « ئـه‌ی بالام ! صاغنورسڭده شول : یه‌ش چاقلار کشینـڭ کوڭلنده‌ن تیز کیتمیله‌ر، سن ئه‌لی یه‌شسز، کوب نه‌رسه‌ده‌ن خبر گزیرق، دنیانك آچیسن طاتیماغانسز، سزگه هه‌ر قایده اوین‌ده کولـکیگنه »
(فاتح کریمی)

§١٣٠ ٥) « مثلا » سوزی صوڭنده‌ده ایـکی نقطه قویلار .

سؤال علامتی .

§ ۱۳۱ آلده سؤال جمله‌نی بلوب کیچکه‌ن ایدک. آنا شولارنڭ صوڭنده سؤال علامتی قویلور. « نیگه قیغراسڭ؟ ئه‌لله ئه‌بینی صاغنا باشلادڭمی؟» کبی .

ندا علامتی .

۱) اندەش آرتق کیره کسنوب قارالسه، آنڭ صوڭنده ندا علامتی

§ ۱۳۲ قویلور. خطلار باشنده یازلا طورغان « حرمتلی آنام! عزیز آپام! - سویوکلی دوستم!» کبی سوزله‌ر اوشبو جمله‌ده‌ندر. شوڭا کوره مونده ندا علامتی قالدرو یارامی .

§ ۱۳۳ ۲) اندەش آڭا اسم بولغان ذاتقه آرتق درجه مراجعتڭنی بلدرو ئوچون‌ده ندا علامتی قویالار. ئه‌ی ته‌ڭری! ئه‌ی ربم! بیر تله‌گم، بیر مرادم! کبی .

۳) تیره‌ن و اچکی بر طویغی بله‌ن ئه‌یتلسه، املقلار صوڭنده‌ده‌نداعلامتی کیره‌ك .

§ ۱۳٤ عموماً ندا جمله‌له‌ری صوڭنده ندا علامتی قویارغه تییش .

(سؤال و ندا علامتله‌ری ئوچون بیشنچی فصلنڭ « ئوچنچی جهت » بولگینه قارالسون) .

کوب نقطه.

« کوب نقطه » دیب اسم بیرله. عادتده ایسه، اوچ نقطه قویلوب یوری. بو ایکی اورنده :

١٣٥ § ١) تله‌سه نیندی بولسه‌ده بر سبب بله‌ن سوز تمام بولمیچه، کیسلسه « یوق، ئه‌نکه‌یم، یوق، آنی مین توگل، کریم... » دیب سوز باشلاغان ایدی. تاماغینه طغلغان کوز یه‌شی سوزن بولدردی » کبی.

١٣٦ § ٢) قوتلی و یالقنلی بر طویغونی آڭلاتو ئوچون : « آنا تاتار... آنا آنڭ موزیقه‌سی... آنا آنڭ قارا قاشلی توتاشلاری...» کبی.

جه‌یه‌له‌ر.

١٣٧ § کرش جمله یاکه کرش سوز سوزنڭ سوروشن بوزاراق بولسه، ایکی یاغندان جه‌یه‌له‌ر بله‌ن آیرلور. مثال: مینم عمرم (اوقوچیلار کوروره‌ر) شاقتی یه‌مسز، شاقتی قارانغی، شونڭ بله‌ن بر گه قزقننه‌لونکن بولغانغه، یازا باشلاغاچ، ایسمده قالغانلارنڭ همه‌سن کرته‌سم کیلدی (ت.)

تنوینله‌ر.

تنوین عادتده („...“) ره‌وشنده قویلا، جیکلمك ئوچون („...“) ره‌وشنده قزیوده یازی. بونلار اوشبو اورنلارده یوراله‌ر :

§ ١٣٨ ١) ایکنچی آدمدەن کوچرلوب آلنغان سوزلەر هەر ایکی یاقدان تنوینلەر بلەن آیرلور .

مثال: ,, ئەنە ئەلە کم میکا قچقرا: ,, ئەی سین، قایغرما، شاد بول : آیاغڭ بەیدەن اچقنا؛ مونا سیکا یول، بو آناغە اوغل بول ! " دی .

میکا بر یەش قز کور گەز: ,, طوغ یاکادان معرفتلی آنادان! یوق ایسە سین، ئەی تاتار، بل بتەسڭ! " دی ,, نادان ". (سعیدوەییف)

§ ١٣٩ ٢) جمعیت، شاکرد، جماعت یورطلارن، کتاب، گازیتە و ژورنال کبی نەرسەلەر اسمینڭ، باشقە سوزلەر آراسندە کیلگەندە، هەر ایکی یاغینە تنوینلەر قویلور. مثال: جعفر افندینڭ کوزی ایڭ ئلك «ترجمان» غە توشدی. جعفر افندی تاغی آلغەواق کیتوب، کوزینە چالنغان اویوم، اویوم کتابلارنی آقتارا باشلادی. آندە « جن بوتیی » ، « پەری دعاسی » ، « سویدر گیچ » ، « بایلق دعاسی » ، « طلسم » ، « صارصاق دعاسی » کبی اسملەر بلەن آتالغان ئەلە نی قدرلی کتابلار طولغان ایدی.

« قازان جمعیت خیریەسی » ، « مدرسۀ علمیە » ، « تاریخ » ژورنالی ....

§ ١٤٠ ١) ایکنچی آدم طرفندان ئەیتلگەن سوز روایت قیلنوبدە، ئەیتوچیسی ذکر قیلنماسە، یاکە سوزینڭ آزاغندەغنە ذکر ایتلاسە، شول چاقدە صزق تویلا. مثلا: یراقدان، کملەرنکدر، آقرنغنە سویلەشکەنلەری ایشتلە باشلادی :

- صادق، سین آنك بلەن یوقفه بەیلەنەسلك !

- بەیلەنسە، نی بولا، دی؟ ئەاله مینم بر یپرمنی آشار، دیسکمی؟

- آشاماس آشاون، لکن آ کسزدان بربر کنی خراب ایتمەسون، دیم.

- ئەی سین بیگرەك قویان یورە کلیسکه، والله ...

دەخی :

- بالام، بار، کیتر ئەلی میکا شهادتنامه کنی! دیدی ئەنی .

١٤١ § ٢) حکمنلك اییه گه اسناد قیلنوون آچق کورگەزو ئـوچون اییه بلەن حکم آراسنده صزق قویارغه ممکن. مثال: بز - تـاتـار، تـلمز - تـاتـار تلی، ادبیاتمز - تـاتـار ادبیاتی، طوواچاق مدنیتمز - تاتار مدنیتی بولاچاق. صو - طبیعتنلك کورکی، موزیقه - جان و طویغینلك آزغی. ئەی بالا، سین - فرشته والجنی .

١٤٢ § ٣) برئـوك معنی‌نی آ کـلاتـقـان ایکی سوز و ایکی جمله آراسنده شولای اوق بر سوز و برجمله، آلدنده‌غیلارنلك لازم و توناشمش نتیجه‌سن آ کـلاتلسه، شولارنلك آل یاغینه صزق قویلور .

مثـال: طوغاچ، آنی باشقەلارنی - ایـرلەرنی صالا طورغان بـیـشککه صالدیلار .   (فاتح امیرخان)

سین صناسلك، مین سونەمن - آیرلامز آخرسی!   (توقای)

٤) بر سوزنلك توشوب قالغانـلغی (محذوفیتی) بلدرو ئـوچونده صزق قویلا .

اونچی فصل.

I – تزم. период.

§ ۱٤۳ قوشما جمله‌ردەن بر تـورلیسی «تـزم» دیب آتـالا. هەر قوشما جمله، البته، تزم بولا آلمی. آنك ئوچون بر نیچه شرط بار. آلار اوشبولار:

۱) کوله‌می بلەن عادی قوشما جمله‌ردەن اوزونراق بولمی.

۲) معنی یاغندان قاراغانده توگەل طولی و بوتون بولماق. شویله، آنارده ئوزینه کوره ئەیتورگه تلەنگەن بر اوی و بر تله‌گ، آنـك سبب و دلیلی ده. قصقەچه بولسادە، کورگەزلگەن بولورغه تیبش، نیچکده اول تمام و جیتشکەن بر فـکر بیرورگه کیرەك.

۳) اوقو ئوچون جیکل، آچق، آغملی هەم آڭلانشلی بولماق.

مثال ئوچون توقاینك «کتاب» دیگەن بر شعرن آلامز:

هیچده کوڭلم آچلماسلق اچم پوشسه،
ئوز ئوزمنی کوره آلمیچه، روحم توشسه،
جفا چیکسەم، یودەب یاتسەم، بو باشمنی
قویا آلمیچه، جانغه جلی هیچ بر توشکه؛

حسرت صوگره حسرت کیلوب آلماش،
کوگلسز اوی بلەن تمام ئەیلەنسە باش،
کوزلەرمدە کیبوبدە ییتمەگەن بولسە،
حاضر گنە صغلوب، صغلوب، جلاغان یەش؟
شول وقتدە مین قوامە کتاب آلام،
آنك ابزگی صحیفەلەرن آقتارام،
راحتلەنوب، کیتە شوندە جانم تەنم،
شوندەغنە دردلەرمە درمان تابام ... الخ

منە شونك یارسی، ایك کوب جملەلەردەن یاصالغان، بر قوشما جملە. تگی آلدە ئوتکەن بواش بوینچە، برك جملەدەن. لکن بو عادی قوشما جملە توگل، آنك تزم دیگەن آیرم بر تورلیسی بولا. تزم بولو ئوچون کیرەك بولغان شرطلار موندە بار.

برنچی، بو یاخشی اوق کیك، تارقاو، ایکنچی، بر گنە قوشما جملە اولدیغی حالدە معنیسی یاغی بلەن تمام، بوتون هەم طولی. بو مثالدە اوزینە قاراغان بر تلەك، ئەیتورگە تلەنگەن بر فکر بار - کتاب ومطالعەنك فائدە، اثر و اهمیتی. شول جملەنك ئوزندە بو فکر تورلیچە بیان قیلنا، آچلا، کیگەیتلە. آزاقدان کیلوب، اصل کوزەتلگەن فکر ئەیتلە. ئوچنچی، بو مثال ئوزی آچق، آغملی هەم اوقورغەدە جیکل و اوڭغایلی. شرکا

کورەدە بو تزمەدەن بولا. شول خاصیتلەر تابلغان قوشما جملەنڭ هەربرێدە تزمکە کرە .

§ ١٤٤ تزملەر، بر قوشما جملە ایتوب قارالسەدە، معنی یاغی بلەن اول ایـکی کیسەکـکە بولنە. تزمنڭ بر کیسەگی کوزەتلـگەن توب مقصودنی، اصل تلەکنی بلدرە. ایـکنچیسی شول توب تلەکـکە یول آچا، حاضرلـاـڭ یاصی، چارەلار کورگەزە، اوقوغان چاقدەدە بو ایـکی کیسەکنڭ ایـکسی ایـکی تاوش بلەن ـ توب تلەکنی آڭلاتقان کیسەگی ,,کوتەرنـکی"رەك، تـگیسی ,,باسنقی" راق اوقولا. هەم بولای تیـکشرگەنـدەدە هەر تـزمنی ایـکی کیسەکـکە آیروب، برسن کوتەرنـکی، ایـکـنچیسن باصنقی دیب یورتلور .

§ ١٤٥ تزم، شول یوغاریدەغی مثال کبی، بـیـك اوزون هەم کیـڭ بولسە صوڭغی کیسەکنڭ آل یاغینە بر صزق قویارغەدە یاری. قصقـاراق بولغاندە کیری ٹوتور یاکە نقطەلی ٹوتور قویلور .

مثاللەر: صلو توتاش اوزینڭ ماتور تاوشی بلەن : « مین ماتورمن، مین ماتورلقنی یاراتام، مینم تاوشمنی موزیقە دیلەر، مینم سوزمنی ادبیات دیلەر، مینم یاصاغان نەرسەمنی خودوژستوا دیلەر؛ مین تاتارعالمینە ماتورلق کرتور ٹوچون کیلدم، لـکن مین شول یەمسز ایتدروب، میقلارن قرغان آبزینڭ یەمسزلگینە، آنڭ باشندان کیلە طورغان قوی مایی ایسینە چدی آلـمیم

مین اول آبزتایننك قاپچق كبی تگلمگەن كولمەكلەرنی زور قلفاقلارن كورە آلمیم، آننك ماتور چەچن تاراب، یەمسزلەنوویند رضا بولا آلمیم - شونك ئوچون سین شول یەمسزلكلەرنی بتر ! » دیدی .

« تاتار عالمنده ماتورلقنی آكـلار ئوچون، آنـك ماتورلـغن كررور ئوچون باشلاب یول آچقان كشی، ماتورلـق برلەن یەمسزلـكـنی آیرور ئوچون ایك ئلك شەم یاندروچی كشی - ترجمانچیدر، شوكـا كورەئلك اول سویلەسون ! » (....)

تزم - период حقنده بایتاق تفصیلات ممكن بولسەدە، تل و ادبیاتمزنك حاضرگی مرتبەسنده شول قدر ایـلە قناعتلەنورگە تییش تـابلدی . ایـكنچی یاقدان قاراغانده، بو بلاغت اشیدرده .

خاتمه.

بزنك مدرسەلەرده عربی بر عبارەنی، مثلا: « ضربت زیـدا قائما » نی آلوب شونده بولغان سوزلەرنك فعلمی، فاعلمی، مفعول، حال و تـمیزمی یاكه توابعدەن برسیمی اولووی كبی نحوگه متعلق یاغندان تیكشرو بـولا، شونی « تركیب اوقو » دیب تعبیر قیلالار، تلەسه نیندی بر مثالنی ئەیتوب، « شونـك تركیبی نیچك، جه شوكـا تركیب اوقـوب بیر ! » دیـیشەلەر ایدی. هەم نحو اوقوچیلار اوقوغانلارن شولای تطبیق ایته بارورغه تییشلەر

ایدی. بو حاضرده هەم باشقەلارده‌ده بار. روسلار بوڭا «سینتا کسیچسکی رازبور» دیلەر.

تاتار تلینڭ نحوون اوقوغانده‌ده شولای ایتلورگه تییش. بو شوندان عبارت بولا. آلامز بر مثال: ماتور تاڭنی قوتلاو ئـوچون اورمان ئچن شکْغرداتا بر صاندوغاچ». بز صرفنی کیچدك. موندە بولغان هەرسوزنی صرف بوینچه تیکشره آلامز. قالا نحو قاعده‌لەرینه صالورغه. بر مثالنی بر یاقدان قاراغانده ایلڭ باشده جملەنی توگلمی؛ بولسەء نیچه جمله ایکەنینه اعتبار ایتەرگه کیرەك. صوڭ نەرسەء جملەنی؟

- جمله. نیچون - ایشتوچیگه بیلگلی بر اوی (فکر Мысль بیرگەنلگی اوچون. - جمله نـەرسەدەن یاصالا؟ - کیسەکلەردەن. - آلار نیچه تورلی؟ - ایـکی باش ایـیەرچن. بو مثالده قایسی سوزلەر باش‌وقایسیلار ایـیەرچن کیسەکـکه کرەلەر؟ ونیچون؟ برەملەب تطبیق ایتسەك؛ کورەمز:

صاندوغاچ - ایـیەء (چونـکه آنڭ حقنده «شکْغرداتا» دیله ونەرسه سؤالینه جواب بولا)

شکْغرداتا - حکم. (چونـکه ایـیه حقنده ئـەیتلوب نی اشلی سؤالـینه جواب‌بولا) دیمەك بو جملەده باش کیسه کـلەر «صاندوغاچ»بلەن «شکْغرداتا» بولوب قالغانلاری ایـیەرچن کیسه کـلەری بولا. شویله: اچن-توشم تمامغی. (مفعول به. چونـکه نەرسەنی سؤالینه جواب بولا.)

اورمان ــ «اچ» گه آیرغچ. (چونکه ترکه‌له‌نمش بولغان آلار هه‌ر قاچان آیرغچ بولا)

قوتلاو ئوچون ــ سبب (چونکه نیچون سؤالینه جواب هه‌م باش جمله‌دن آیرلاشلغان اشنڭ سبب و مقصدن بلدره)

تاڭنی ــ قوتلاو فعلینه توشم تماملغی. (چونکه «نه‌رسه‌نی قوتلاو؟» غه جواب)

ماتور ــ « تاڭ » غه آیرغچ. (چونکه « نیندی تاڭ ؟ » سؤالینه جواب بولوب تاڭنڭ صفتن بلدره) منه شول ره‌وشچه‌، نحو قاعده‌له‌رن تطبیق ایتونی « نحو بوینچه یا که نحوچه تیکشرو » دیب آتیلار. بز نحونی اوقوغانده هیچ بر قاعده و هیچ تعریفنی ئوز آلدینه‌غنه بلوب کیته‌رگه یارامی ــ هه‌ر بیرده هه‌ر درسده اوقولغان برسن مثالله‌رغه شولای تطبیق ایته بارورغه‌، نحوچه تیکشرونی هیچ بر وقت قالدرماسقه تییش. بو تیکشرو‌، البته‌، درسکه مناسبتلی مثالله‌ردن بولوب‌، صوڭغه طابا آوو ایتاءطنشلارنیده عملگه کرتوب‌، قوشما جمله هه‌م تزمه‌له‌رنیده تطبیق قیلا بارلور. شول تقدیرده‌گنه نحو اوقوومز فائده بیرور. تیکشرو ره‌وشی شول یوغاریده‌غیچه اولوب‌، آرتغراق دقت ایتلورگه تییش کورلگه‌نگه‌، توبه‌نده‌گی ماده‌له‌رنی ایسکه‌رتورگه لزوم کوره‌م :

١) اوقوتقانده‌ده تیکشرتکه‌نده‌ده سؤاللرگه زور اهمیت بیرمه‌ك. مثلا؛

ایدرچن کیسه کلردن سبب، رەوش، وقت ئیندی سؤاللرگه جواب بولا، تیکشره تورغن مثالمزده قایسی سوزلر شول سؤاللرگه جواب بولغان - شونی آچق ایسکه آلا بارلور. بوتون نحوده بریاقدان تعریف ایسکنچیدن سؤاللر بوینچه تطبیق یورتلور .

۲) مثالغه کیترلگان شعر و ادبی پارچەلارنی ممکن قدر خاطرده طوتماق .

۳) هر درسده معلم ئوزی یاراتقان بر نیچه مثال ایله بیان قیلوب صوگره شاگردنك ئوزینه شول حقده اش بیرمەك. بو ایکی تورلی بولا: ۱) صنفده چاقده شول درسکه متعلق بر نیچه مثال تابدرماق. ۲) صنف طشندەشوگا متعلق بر نیچه مثال تابوب شونی نحو قاعدەسی بوینچه تیکشروب یازوب کیترورگه قوشماق. مثلا: بوکونگی درس «وقت جمله» حقنده ایکان ، معلم آنی شاگردکه آنگلاتدی. بلدردی تمامنچه. ایندی اول شاگردلر گه «ئوز طرفگزدان وقت جمله گه بر نیچه مثال تابوب، تیکشرگز و شونی یازوب کیترگز» دیب اش بیرور. بو هر درسده بولورغه تییش . بو هم بیك فائدەلیدە : بردەن اوقوغانی یاخشی آنگلانور، خاطرنده قلور؛ ایکنچیدەن شاگردده یازو و انشا قوەسی آرتورغه سبب بولور . بو وظیفەنی معلم افندی یاخشی آلوب بارسە، باشده «اول کیلدی، بز بارامز» کبی ایبه بلان حکمدەن عبارت جملەلرنیگنه ترتیب ایله باشلاغان شاگرد،

نحو آخرنده جیکلچه‌رەك تزمه‌رنی‌ده اویوشدرا باشلار .

٤) دخی بر مهم جهتی: املا یازدروب‌ده شاکردله‌رده‌ن طنشلارنی اورنلی قویونی استه‌مك، آقرنلاب شوکا کوندرمك . بوء البته‌ء ئوچنچی فصلده‌ن باشلانوب هیچ ئوزلکسز دوام قیلور .

ئورنه‌کله‌ر .

نحو اوقوغانده کتاب اچنده کورسه‌تلگان مثالله‌ر بله گنه قناعت ایتوء البته‌ء ممکن توگل . معلم افندی چیتده‌ن کوب عباره‌له‌ر آلوره ازله‌تور . کیله‌چه‌کده‌ء بلکه‌ء آنك ئوزینه مخصوص کتابیده بولوره بو اورنده ایسه اوقوچیلارغه اوکایلق ئوچون بر آز ئورنه‌کله‌ر کیترلور گه تییش کورلدی .

باش کیسه‌کله‌ر: هه‌ر یه‌رده قارلانغان، ـ صولار بوزلانغان، ـ اوینی جیل بوران، ـ بوقای چاق طوغان؟ . بوز هه‌م قار اردی، ـ صولاریو گردی، ـ یغلاب یلغالار، ـ یه‌شله‌ر توگلدی . کونله‌ر اوزایاء تونله‌ر قصقاراء ـ بو قایسی وقت؟ ـ جه‌ء ئه‌یتوب قارا . (توقای)

ایـیه‌رچن کیسه‌کله‌ر: شاولی دیگزء ـ جیل ئوره‌درء ـ جیلکه‌نن کیر گان کاراب؟ تون و کوندوز اول یوزه‌در ـ یول باراء یات ایل قاراب . چقدی، جیلله‌رء قوبدی دولقن، ـ یل کار ابن جیل سوره!...

قایسی یوللار، نیندی اوبقن ـ تارتابزنیء جان صوراب؟ (دردمند)

قویاش کوله، ساتور قارا کوزله‌ر اویالالار . (ف. امیرخان)

باقچا کیلك، جه‌یگی قویاش اوینچاق هه‌م شاد ایدی. (ف.ا.)

اوچدی تورغایلار، اوقی قرآن خدای بلبللاری. (اوقماصی)

توبه‌لی بالا آتا آناسینك کوگلن قالدورولق هیچ برنه‌رسه‌اشله‌مه‌س.

(رضاالدین بن فخرالدین)

شهر قان و قویی قارانغیلقغه باتدی. بوتون تیره یاقنی طن و ئولم کبی بر حال قاپلادی . (مؤلفدن)

اوزغان‌اشده‌ن آرش یاخشی. ئوته قزل تیز او کار، هنرلی قول ئولمه‌س. یگت کشیگه بیتمش تورلی هنرده آز. بر آتقه ایکی قاموت کییرتمیله‌ر. (مقاللار). یاکغوردان صوك کون ماتورایوب کیتدی .

موژیکله‌ر بارده اچله‌رنده‌ن به‌یرم ایته‌له‌ر.... صایان آشلق قرنده‌حاضر قارا بیر برده قالمادی. بوتون قریه‌میه‌شل آرش باصووی آزاراق دولقنلاناده باشلادی، بزنك باقچه‌ده بر آرانه ماتورلانوب کیتکه‌ن .

قازان شهرنده بولغان اسلام مدرسه‌له‌رینك برسنده اون یل قدر اوقوغان ایدم . (غافل ابن عبدا)

آق ایدلنك آریاغنده، قویلار یوری چابونده .

یدولنك ایکی یاغنداغی صحرالار خه‌تفه کبی یه‌شل ئوله‌نله‌ر، تورلی تورلی چه‌چه‌کله‌ر ایله بیزه‌نگه‌ن ایدی . (فاتح کریمی)

خلق آشغای ـ کیته باصرغه‌ی‌ـاوراغن اورای‌ـبوقای چاق بولا؟ (توقای)

اندەش هەم کرش سوزلەر: آق صاقاللی قارت: « ئەی اوغلم، قایغرما ،
بالقان تاوغه بار، خدای بالقان تاون سینك ئوچون یاراتقان» دیدی.(غفوری)

قوی، بالام، آلای دیمه، فرشته‌نـك « آمین » دیگەن چاغینه طوری
کیله کورمەسون! ئ‌نی، ئەنی! قارا ئەلی آناوی کشنی، تـاشقه ئوا‌چیم ،
قولی آوزینه جیتمی. بز بارمزده، تـاریخنك سوزینه قاراغانده، الوغ تورك
قومنده‌نمز .

راست، تزلار، چن قهرمان سز بولدگز، ـ تاتارلارنی تەصبده‌ن سز
یولدگز . (س. رمییف)

اویوشقان جملەلەر: تون یاقتی هەم ماتور ایدی .

تو کمه کوز یـەش، یاردەمگدە هەر زماننده الله بار، ـ آل جسارت ،
آلغه اومطول، هیچ یـقمی، آلغه بار ! (توقای)

کیمەچی شمغنه اوطورا، یـچوندر، دـشمی، طنمی، تاوش و قرزغالش
بلەن تیرەن و سرلی طنلقنی بوزمی. بر آزدان قولی قاراننغیلق ئوزگ رە ،
صیبغایا، یوقارا، اچینه آلغان ئەیبرلەرن برەم برەم کوزگه کورسەته باشلی.
(مؤلفنك)

بوتون طبیعت، بوتون بیر یوزی و بوتون یەش یورەکلەر کبی حیاتنده
یازغی تونلەرنی سویه ایدی . (ف. امیرخان)

نیندی نورلار چەچرەتوب اول ـ اوینی، نەق نوردە یوزە، نەق کولە،
نەق یلمایا، نەق ـ یوری بەغر کٔنی ئوزە .　　　　(س. وەلییف)

پەردەدەن چقدی، آچلدی یەمیەشل قر هەم یاپان .　　　　(توقای)

دیکٔ‌گز، ئـوزینك صانسز کوب واق، چیبەر، ماتـور هەم بـیزەکلی
یلمایولاری بلەن، آیلی کوککە قاراب، تبسم ایتە...　　　　(مؤلفنك)

اییەرچن جملەلەر: سعادت یوقیدان طوروب، طشقە چققانـدە، تـاك
آتماغان ایدی. هوا بیك صالقن بولغانغە، کورشینك مورجەسندەن‌چققان
توتوندە هوالانغان کبیگنە، آقرنغنە یـوغاری کوتـەرلە ایـدی .... آیدە
سعادتنك هەر بر اشن قارارغە قویغان بـر کوزەتچی کبی، شول اوچسز،
توبسز دیکٔ‌گزدە آقرنغنە یوزە ایدی .

غالبانا یاقتروب، ئەکرنگنە آل تاك آتا، ـ موکٔلانوب، حسرتلەنوب،
یالقاوغنە آق آی باتا .　　　　(توقای)

بر آز بارغاچ، اول کورنمی باشلادی .　　　　(ذاکر مادی)

یالتراب چققان قویاشنك نوری، بوتون دنیانی یاقترتوب، نیچە آیـلار
طوکٔوب یاتقان طبیعتکە یاکٔـادان جان بیرمەکدە ایدی. (ف. کریمیدەن)

باشدە برآز آداشوبراق کیلگەنگە، آتلارەز بیك تیرلەگەن‌ایدی (...)
طن و شوما دیکٔ‌گز ئوستی اوٓاگی، طومقاراو بر آز مدهشدە بـولغان،
توسندەن چنوب آیـنـك یومشاق، صالقن نوری بلەن کومولە ـ کوموش

آق توسکه کره . (مؤلفنڭ)

ماتور کونده چنام قرغه، ـ آچاماسمی کوکـلەر دیب ،

آچار حسرتلەرمنی بو ـ آغاچلار، ایسلی گوللەر دیب. (غفوری)

تأليف يرلی بلەن ياصالغان قوشما جملەلەر: کوك يوزی آچق، هواصاف

هم طن بولوب جيل ـ داولدان اثرده يوق ايـدی. يراق و آچـق کوکده

آلماس کبی يالتری طورغان نورلی يولدوزلار برم، برم کورنه باشليلار،

آنلار بارغان صاين آرتا، کوبەيه، آخر چيکده بوتون کوك آلار بلەن طولا

هم موك، ماتور وقاراب طويا آلماساق بر کورنش طووا .

آنا، صو توبندەن آی کوتـەرلە؛ اول باشده قزغـلت صاری، صو کره

آقسل قاراغه، نهايت کوموش آق توسکه ئەيلەنەده بوتون دنياغه سويوب،

اير کەلاب، قاراب، طن و آقرنغنه آياز کوکدەن يوزوب کيته . (مؤلفنڭ)

آنلار بر برسی يانينه تزلدیلەردە، دنيادەغی ايڭ ماتور، ايـڭ شاعرانه

کورنشلەرنڭ برسی بولوب کيتدیلەر. (ف. اميرخان)

باقچەنڭ توری ایدل يلغەسينـڭ نەق يارينه چقغانمه، مونـده طوروب،

طبيعتنڭ بيك ماتور کورنشلەرن تماشا ايتەرگه ممكن ايدی. (...)

اون هوا کوبگومگەك. آياز، هيچ چيگی يوق ديگـگز اول، آل ،

صاری قاتلاولاری يوق، گـل شولای اول، تيگز اول. (اوقماصی)

آش ئـويـنده مای چژلدی، تـابالار شالتر شولتر کيـلە، مەچی بالالاری

آنالارن يوقصنوب، ميياولاشالار ـ شولار بارى معصومنك كوڭلينه اثر ايته ايدى: (د. هادى)

اول قارا بر كوگيڭه، بو ـ فيروزه بيت بيك زورى ،
كور آيكنى، قايده بار بو؟ ـ بر عجائب بيت نورى. (س. رميف)

آنلار كيله‌لارمى، يوقمى؟ كيلسه‌لەر، كوتيك، كيلمەيەچەك بولسه‌لار،

يوقفه وقت اوزدرميق سز بار گز، لكن مين قالورغه مجبورمن. اش‌بتدى،

كولنه جيياسيغنه قالدى. مەچيگه اوين، طچقانغه كولكى. بنده صاغشلى،

خدا باغشلى. درد بار، درمان يوق. اشم كوب، بارا آلمادم.

تورلى مثالله‌ر: آى يير بله‌ن كوكنك توتاشقان ييرنده بيك آزغنه

كوته‌رلوب، حياتقه كورنميچه گنه، آغاچ باشلارينه كوموش صمان طونوق

نور چەچوب طورا ايدى . (ف. اميرخان)

آولدان چغو بله‌ن كوڭل دەخى كوته‌رلدى، اچ دەخى كيڭه‌يدى .

قش بويينه مكتبنك تار بولمەسنده كتابلار، قارا تاقتالار اچنده قاينا‌غان بر

آدمگه، ميكڭا بو، يەشلەن ئولك ئوستله‌رنده آوناغان، قرلار، يالانلار ،

تاولار بارسيده آيرم بر ياقنلق بله‌ن قارشى آلغان كبى، طويلار،بولارنك

هەر برى ئوزينه باشقه بر قووانچ بيره ايدى .

بو كون، ماينك اورتالارى بولغانغه، قوياش يراق ، لكن طورى هەم

ماتور قارى، بوتون يير يوزى يازنك گوزەلگى بلەن چولغاناده هەر قايده

آقرنغنه، طنغنه بولغان بر شادلق، كوڭلى بر حيات سيزله ايدى .

اینشنڭ ایـکی باغینه تزلگەن تاللار، یەشل یاقراقغه کوملوب، آقرنغه، صافغنه تاوشلانالار؛ آنڭ ایـکی یاغندان، بوتون کیـلشینه جەیلوب یاتـقان کیڭ، یـەشل توغای کیته، بو کیـڭ و دواقتلی ئولەن دیـڭگزیـنڭ نـەق اورتاسندان، نازلی تز بورروشی کبی بورغالانوب، بورغالانوب آغاطورغان یلغه ئوزینڭ کومشدەی یالتراغان توسی بلەن بوتون تیره یاقنڭ، طبیعتنڭ کوزکن ئەلله نیچه قات آرتدروب بیبەره.

.... آنا یراق، یراق تاولار،اورمانلار، آنا مائورغنەدواقلانوب طورغان ئوجم باصووی؛ ئەنه بزنڭ جو کەدەن یاصالغان توباللار بلەن جیلەك چیـغان اویصولارمز - بولار بارده بیزەنگەن، بارده ختفەدەی ئولەنلەر بلەن توشەـلوب، صاری، قزل، آل چەچەکلەر ایله مائورلانغانلار.

کوننڭ تازا هەم چن امسلـگندەن بوتون قرنڭ ئوستنده زەشه یلتری، خیالی دیـڭگز کورنە، همه نەرسەلەر بو آز ئەلسرەگەن کیبده طویلالار.

بو چەچەکلەر، بو ماتورلقلار ئوستنده کچك هەم ماتور قوشلار ئوز - لەرینڭ دیـڭگز آرتـندان آلوب کیلگەن ماتـور کویـلەرن، موڭـلارن، صاندوغاچ ئوزینڭ ایگی، چیگی بولماغان محبتن صایرامقده. قایـدەغنه قاراما، جان، کوڭل کوتەرله. اچـکنی ئوزڭ بـلمەگەن بر شادلـق بلەن طوترا طورغان موڭـلار، ماتور کورنشلەر اوچری. هەر کم «یاز!» دی، هەر کم آنی اچی، جانی بلەن سیزە، هەر نـەرسه آنـڭ ایگی، چیگی بولماغان ماتورلغینه، موڭینه باش ایە، باراـق یـیرن آنـڭ گوزەلـلگی چولغیدە یومشاقغنه، یەشرنگنه هەم طنغنه بولغان شادلقغه، بختـکه چوما.

....اوخ ... بز شولار، شول ماتوراقلار، شول موڭـلاراورتاسندان

شول چەچەكلەر اچندەن یاروب بارامز... آنا... آنا... بزنڭ آلدمزدە، باراچاق یولمزدە كیڭ و یەشل یالان بلەن بیك وقارت اورمانلی تاواورتاسندە زور، توگەرەك، شوما هەم تیگز كول، سحرلی كول، یالتری... (مؤلفنڭ)

خالد آغای مروتلی، طوغری، یومارد هەم یاخشی طبیعتلی بر آدم ایدی. بو صفتلار ئوستینە دولتی‌دە بیك زور بولغانغە، خلق آراسندە سوزی ئوتە، اعتبارلی طوتلا، قایدە بر مجلس بولسە، قایدە بر سوز چقسە، خالد آغای آڭـا قانشمی قالمی ایدی . (ص. مقصودی.)

قر، یاڭی باش كوتەرگەن اوچسز قریسز چەچەكلەرگە باتوب، الهی برماتوراق اچندە اوطرا، یاقنغنە یردەن آقغان ایدل بلغەسندان كوتەراگەن صاف و بر آز یووشدە بولغان هواغە اول قر بر برسندەن خوشراق یوز تورلی ایس چغاروب طورا ایدی . (ف. امیرخان.)

برەونڭ بالاسی یوق، ـ برەونڭ، بولسەدە، شوق ،
شونلقدان اول آندان طوق، ـ ئوزمەینچە نی چارە؟ (سعدی.)

سلیم بابای، ئوزمزنڭ ملی تاریخمزنی هەم تابشماقلارمزنی بلودە تیگدەشسز بر آدم بولغان كبی، جرلاو هەم قورای اویناو طوغریسندەدە عقللارنی حیران قالدرماقدە ایدی. آنڭ جەی كوننده آولغە یاقن بیك تاو باشندان، موڭـایوب، جرلاب بیەرگەن چاقلارندە بوتون آول خلقی یوقیلارندان اویانالار هەم طشقە چغوب، بر ئەللە نیندی راحتلك بلەن طڭلاب طورالار ایدی .(رضا الدین بن فخر الدین)

(تمام)

بهاسی ۷۰ سەن

昭和十年九月七日印刷
昭和十年九月十五日發行
「タタールチャ・ナフ」「タタール語ノ文法」
「定價金七拾錢」

印刷者　東京市澁谷區代々木富ケ谷町一四六一番地
東京回教印刷所
右代表者　ム・ガ・クルバンガリー

編輯者　東京市澁谷區代々木上原町一〇九八番地
ム・ガ・クルバンガリー

發行者　朝鮮京城府黄金町三丁目三十四番地
京城回教團
右代表者　ガブドラ・ノルムハメトフ